

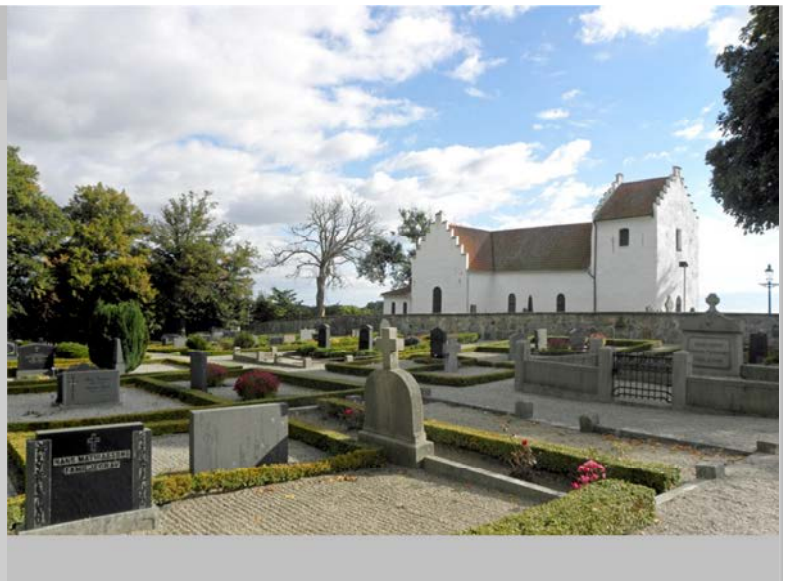

2014:69

Rödninge kyrkogård Vård- och underhållsplan

2014

Åsa Jakobsson och Maria Sträng

Regionmuseet
Kristianstad
Landsantikvarien i Skåne

Rapport 2014:69

Rödninge kyrkogård

Vård- och underhållsplan

2014
Dnr L12.20-254-12
Rödninge socken, 1377
Lövestads församling
Sjöbo kommun
Skåne län

Åsa Jakobsson och Maria Sträng

Regionmuseet Kristianstad

Landsantikvarien i Skåne

Kristianstad

Box 134, Stora Torg

291 22 Kristianstad

Tel 044 – 13 58 00 vx, Fax 044 – 21 49 02

Lund

Box 153, St Larsomr. Byggnad 10

221 00 Lund

Tel 046 – 15 97 80 vx, Fax 046 – 15 80 39

www.regionmuseet.se

© 2012 Regionmuseet Kristianstad / Landsantikvarien i Skåne
Rapport 2014:69

Omslagsfoto: *Mellersta kyrkogården (kvarter B) med kyrkan och den gamla kyrkogården (kvarter A) i bakgrunden.*

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket, Gävle. Dnr 507-99-502.

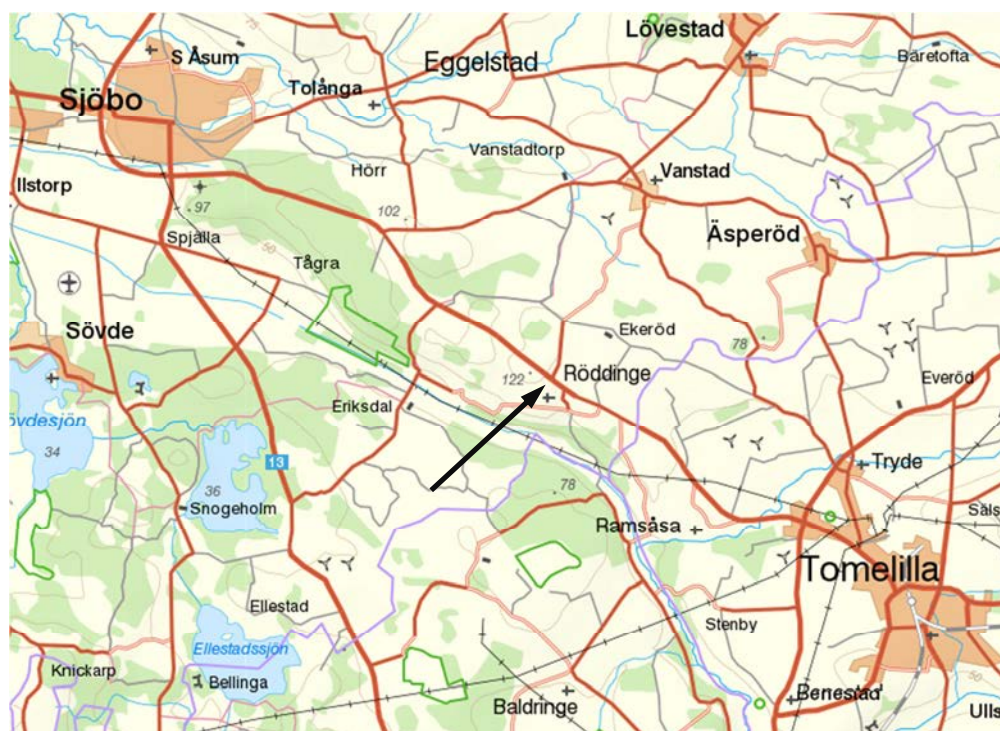
Innehåll

INLEDNING.....	8
OM VÅRD- OCH UNDERHÅLLSPLENEN.....	8
KYRKOÅRDENS SKYDD I LAGEN	9
KYRKOÅRDENS GRÖNA KULTURARV.....	10
HISTORISK BAKGRUND	11
RÖDDINGE – EN SKÅNSK KYRKOÅRD.....	11
RÖDDINGE SOCKEN OCH KYRKA.....	13
KYRKOÅRDENS ANLÄGGNINGS- OCH FÖRÄNDRINGSHISTORIA	13
NULÄGESBESKRIVNING.....	19
OMGIVNINGEN.....	19
ÖVERSIKT.....	19
STRUKTUR OCH ÖVERGRIPANDE KARAKTÄR.....	20
MURAR, HÄCKAR OCH GRINDAR.....	22
GÅNGSYSTEM	25
VÅRDAR OCH GRÖNSTRUKTUR.....	27
BYGGNADER PÅ KYRKOÅRDEN.....	30
VÄXT- OCH DJURLIV.....	31
KULTURHISTORISK VÄRDERING	32
KARAKTERISERING.....	32
KULTURHISTORISKA VÄRDEN	33
BIOLOGISKA VÄRDEN	34
GRAVANORDNINGAR MED SÄRSKILDA KULTURHISTORISKA VÄRDEN	34
ÅTGÄRDSBEHOV	36
10 ÅRS PLAN FÖR VÅRD OCH UNDERHÅLL AV KULTURHISTORISKA VÄRDEN	40
SEDVANLIGT UNDERHÅLL AV KULTURHISTORISKA VÄRDEN	41
MÅLSÄTTNING OCH UTVECKLING	42
KÄLLMATERIAL	43
LITTERATUR	43
ARKIVMATERIAL	43
OTRYCKTA KÄLLOR	43
INTERNET	44
BILAGA ÖVERSIKTSKARTA.....	45
BILAGA ÅTGÄRDER	46
BILAGA ALLMÄNNA RIKTLINJER FÖR VÅRD OCH UNDERHÅLL.....	47
GRAVVÅRDAR OCH ANDRA ANLÄGGNINGAR AV STEN.....	47
<i>Biologisk påväxt på sten.....</i>	47
<i>Rengöring av sten.....</i>	48
<i>Andra skador på sten.....</i>	48

<i>Förebyggande åtgärder för gravvårdar av sten</i>	49
<i>Åtgärder som kräver specialkompetens</i>	50
<i>Tillståndsprovning</i>	50
ÅTERBRUK AV GRAVSTENAR.....	50
ANORDNINGAR AV JÄRN	51
<i>Förebyggande åtgärder för anordning av järn</i>	51
<i>Åtgärder som kräver specialkompetens</i>	51
<i>Tillståndsprovning</i>	52
<i>Läsa mer:</i>	52
KYRKOGRÄNSMURAR.....	52
<i>Förebyggande åtgärder</i>	53
<i>Åtgärder som kräver specialkompetens</i>	53
<i>Tillståndsprovning</i>	53
<i>Läsa mer:</i>	53
MARKTÄCKNING	54
<i>Tillståndsprovning</i>	54
HÄCKAR OCH BUSKAR.....	54
SVAMPSKADAD BUXBOM.....	55
<i>Ersättningsväxter</i>	55
<i>Tillståndsprovning</i>	56
<i>Läsa mer:</i>	56
TRÄDSJUKDOMAR.....	56
NATURMILJÖN	57
<i>Läsa mer:</i>	57

Skånekartan med Sjöbo kommun markerad med färg. Röddinge markerat med röd punkt.

Röddinge kyrka med kyrkogård ligger mitt emellan Sjöbo och Tomelilla.

Inledning

Om vård- och underhållsplanen

Enligt Riksantikvarieämbetets föreskrifter om kyrkliga kulturminnen (KRFS 2012:2) ansvarar ägare till kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser för att det, fr o m 1 januari 2014, finns en vård- och underhållsplan för dessa objekt.

Vård- och underhållsplan för Röddinge kyrkogård är utförd av Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne på uppdrag av Lövestad församling. Fältarbetet utfördes under hösten 2013 med påföljande rapportskrivning 2014.

Vård- och underhållsplanen omfattar det område som ligger innanför de yttre omgärdningarna. I detta område har strukturen som innefattar gångsystem, gravkvarter, gravplatser och gravvårdar samt växt- och djurliv undersökts, beskrivits och analyserats. En trädvårdsplan ingår också, vilken är en delfördjupning av vård- och underhållsplanen men som finns i en fristående rapport. Kyrkogårdens närmiljö utanför området presenteras mer generellt.

Vård- och underhållsplanen grundar sig på arkiv- och litteraturstudier, jämförande kartstudier samt inventering i fält. Där inget annat anges är fotografier tagna av Regionmuseet.

Syftet med vård- och underhållsplanen är att lyfta fram och tydliggöra kyrkogårdens kulturhistoriska värden samt vård- och underhållsåtgärder för att bevara och utveckla dessa. Kunskapen om kyrkogårdens historiska utveckling och beskrivningen av dess utseende idag bildar underlag för den kulturhistoriska bedömningen.

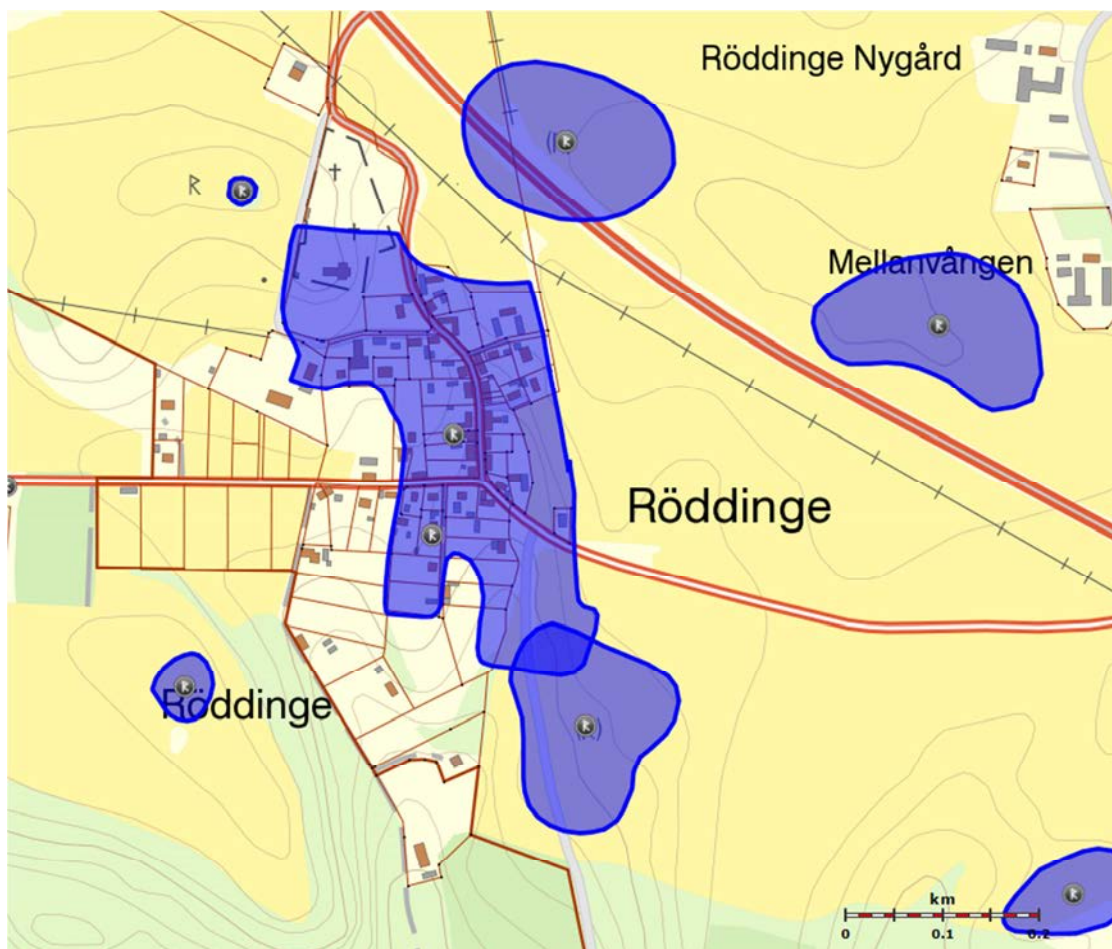
Vård- och underhållsplanen syftar till att:

- tydliggöra de kulturhistoriska värdena inklusive de biologiska värdena för församling, kyrkogårdsbesökare och allmänhet
- kyrkogården vårdas på bästa möjliga sätt så att de kulturhistoriska värdena säkerställs och utvecklas
- förvaltningen får riktlinjer i det konkreta vård- och underhållsarbetet
- tillståndshanteringen för såväl kyrkogårdsförvaltningen som länsstyrelsen underlättas

Lund 2015-01-16

Åsa Jakobsson och Maria Sträng

Röddinge kyrkogård ligger delvis inom fornminnesområde som utgör Röddinge gamla bytomt. Gränsdragningen är gjord utifrån 1764 års karta och är ungefärlig. Vid planerat markinslag på kyrkogården ska länsstyrelsen kontaktas. Länsstyrelsen kan ge besked om när tillstånd krävs. Karta från Riksantikvarieämbetets webbtjänst Fornsök www.raa.se/fornsok

Kyrkogårdens skydd i lagen

Kyrkogården skyddas enligt *Kulturmiljölagens 4 kap (11-14§§)* såsom kyrkligt kulturminne och skall vårdas och underhållas så att det kulturhistoriska värdet inte minskas eller förvanskas. Enligt Riksantikvarieämbetets råd om hur kulturmiljölagen (KML) skall tolkas innebär detta att vårda och underhålla på ett sätt som bevarar kyrkogårdens gestalt, struktur, innehåll samt den spegling av samhällstrukturen som kan avläsas där. För att få genomföra väsentliga förändringar som kan påverka det kulturhistoriska värdet behövs tillstånd från Länsstyrelsen. Tillstånd krävs till exempel för utvidgning, uppförande eller ändring av byggnader, murar, portaler eller andra fasta anordningar. Till fasta anordningar räknas enligt KML gravanordningar som tillfallit upplåtaren och bedöms ha ett kulturhistoriskt värde. Även borttagande av växtlighet, såsom trädfällning, borttagande av staket och hårdgörande av befintliga och nya gångar kräver länsstyrelsens tillstånd.

Ett starkt begränsat antal enskilda vårdar kan ges skydd som kyrkliga inventarier enligt Kulturmiljölagen. Skyddet gäller för äldre gravvårdar som är musealt uppställda men också för äldre vårdar som är löst placerade i kyrkobyggnaden eller på kyrkogården. Även äldre byggnadsdelar i kyrkogårdsmuren kan klassas som inventarier alternativt fornminne.

Delar av kyrkogården ingår i fornlämningen Röddinge 46:1 som är en bytomt med bebyggelselämningar från medeltiden. Bytomten skyddas enligt *Kulturmiljölagens 2 kap.* Gränsdragningen är gjord utifrån 1764 års karta och ungefärlig. På kyrkogården är alla ingrepp i mark utöver den normala gravgrävningen tillståndspliktigt då det kan beröra under mark dolda fornlämningar. Eventuella fynd av fornlämningar måste rapporteras till Länsstyrelsen.

I *Plan- och bygglagen (PBL)* regleras åtgärder och förändringar på byggnader med högt kulturhistoriskt värde. För bygglovspliktiga ärenden som lyder under lagen är stadsbyggnadskontoret beslutsfattare.

Alléer på kyrkogården, det vill säga enkla eller dubbla trädrader om minst fem lövträd omfattas vanligen av biotopskyddsbestämmelserna i *Miljöbalken 7 kap (11§)*. Bestämmelserna gäller alléer utmed vägar, tidigare vägar och även alléer som finns i ett övrigt öppet landskap. Detta definieras som områden som inte är skogsmark eller tät bebyggelse, och där det finns möjlighet till utblickar åt olika håll. Stenmurar vid begravningsplatser och kyrkotomter, i direkt anslutning till jordbruksmark, omfattas också av biotopskyddsbestämmelserna. I de fall där det finns fridlysta arter på kyrkogården gäller *Artskyddsförordningen (2007:845)*. Länsstyrelsen kan lämna besked om dispens krävs vid åtgärder.

Kyrkogårdens gröna kulturarv

Det gröna kulturarvet, det vill säga träd, häckar, buskar, gräsytor och andra planteringar, är en betydelsefull del av kyrkogårdar och begravningsplatser. Detta gäller inte minst träden som skapar rum och bidrar till kyrkogårdens speciella karaktär. De kan berätta en del om bygdens historia och är ofta de äldsta individerna som finns i omgivningen vilket gör dem till representanter för trädkontinuiteten i landskapet. Träden har även en viktig roll för andra arter på och i kyrkogårdens närhet vilket har resulterat i att kyrkogårdar räknas som en prioriterad trädmiljö i Naturvårdsverkets *Åtgärdsprogram för särskilt skyddsvärda träd*. Mer information om åtgärdsprogrammet finns i bilaga 5 under *Naturmiljön*.

Kyrkogårdsmiljön lockar till sig vilda arter och fungerar som en fristad för växter och djur. I takt med att människan har förändrat det omgivande landskapet har kyrkogårdarnas betydelse för det vilda ökat. Ofta finns det ovanliga växter och djur på kyrkogården som inte längre kan leva på andra platser. Kyrkogårdens egenskap som en stabil plats med grönska närvarande under en lång tid har med andra ord en stor betydelse för både den biologiska mångfalden och kyrkogården som kulturmiljö.

Historisk bakgrund

Röddinge – en skånsk kyrkogård

Uppgifterna kring de skånska kyrkogårdarnas utseende för tiden före 1800-talet är mycket knapphändiga. Det vi vet är att de fram till 1800-talet är ganska små gräsbevuxna platser som skördas eller används för bete. Det stora flertalet begravs på kyrkogården medan det övre skiktet begravs inne i kyrkan. I ett stort antal kyrkor uppförs gravkor under 1600-talet. Kyrkogårdarna inhägnas med träbalkar eller stenmurar. I ett kungligt brev från 1764 bestäms att kyrkogårdens yttre avgränsning ska uppföras av gråsten utan murbruk eller annat bindemedel. 1804 ges tillåtelse att uppföra stenmurar med kalkbruk under förutsättning att de täcks med skiffer eller tegel.

Bygdens stormän och mest förmögna begravs på södra eller östra sidan som ansågs som de bästa platserna. Ju närmre koret desto bättre. Norra sidan ansågs minst attraktiv. Under andra hälften av 1700-talet börjar dock norrsidan användas mer allmänt på grund av platsbrist på övriga kyrkogården. Samtidigt reagerar prästerskapet och läkarkåren på de sanitära olägenheterna på kyrkogårdarna och inne i kyrkorna. 1783 förbjuds nya gravar i kyrkorna och inne i städerna. Det finns uppgifter om att begravning ska skett i Röddinge kyrka så sent som 1801 då prost och kyrkoherde Carl Gustaf Hörling fick "lägerställe" (grav) i kyrkan.

Gravvårdarna från tiden före 1800-talets mitt markeras med små kullar och en bräda eller ett kors i trä. För det övre samhällsskiktet uppförs ofta liggande hållar i sten med personframställningar, vapensköldar, symboler och bomärken i relief. I Skåne framträder under det sena 1700-talet en regional gravvårdstyp i form av en stående slipad kalk- eller sandstensvård. Vården har oftast dekor och inskription i låg relief på båda sidorna och har ursprungligen varit bemålade i svart, blått, grönt och rött. Krönen på vården är antingen vinklade eller rundade med uppskjutande hörnpartier och var från början ofta försedda med svarvade klot av sten eller trä. Den här typen av vårdar utgör de äldsta bevarade vårdarna på Röddinge kyrkogård. De finns på gamla kyrkogårdens norra och södra del i närheten av kyrkan.

Skånes befolkning fördubblas under första hälften av 1800-talet och mer än 90% av befolkningen bor då på landet. Detta bidrar till att landsbygdens kyrkogårdar blir överbelagda. Enskiftet och utflyttningen av gårdarna frigör mark vilket gör det möjligt att utvidga kyrkogårdarna. Kyrkogårdens betydelse som mötesplats ökar och därmed också intresset för dess skötsel. I samband med ombyggnader eller nyuppförande av kyrkor anläggs grusade gångar och kyrkogårdens vilda karaktär med buskage och fritt växande gräs försvinner alltmer. Trädplanteringar på landsortskyrkogårdarna blir vanligt efter 1800-talets mitt. Tidtypiskt för kyrkogårdarna i slutet av 1800-talet är de symmetriska anläggningarna med rätlinjiga gångsystem. Ett mer ordningsamt intryck eftersträvas

med klippta och tuktade häckar. Även användandet av trädgårdsväxter ökar under den här tiden. Först i början av 1920-talet upprättas förslag om att utvidga Röddinge kyrkogård. Utvidgningen genomförs i slutet av 1920-talet i två etapper, den mellersta och den norra kyrkogården. Den norra utvidgningen lades på åkermark som tillhörde Klockargården.

Äldsta indelningen av kyrkogården går efter byar. Gravplatsernas storlek delas upp efter gårdarnas antal och storlek. Indelningen övergår därefter till att grundas på hemman. Storleken på platsen blir då beroende av hemmanens tillgångar och antal personer. En allmänning uppläts för dem som inte ägde någon jord och inte tillhörde något hemman. Så småningom övergår man till begravingar i varv, i den ordning man dött. Samtidigt börjar försäljning av enskilda gravplatser och familjegravarna blir det vanligaste begravingssättet under 1800-talet. Från 1882 finns uppgifter om att enskilda kunde köpa och inhägnat gravplatser.

I och med att man kan köpa sin gravplats sätts ökad fokus på den enskilde gravplatsen och stor omsorg ägnas åt utformningen av gravvårdar och gravplatser. Lokalt utförda gravvårdar ersätts med standardiserade och industritillverkade gravvårdar. Den inhemska graniten dominerar men även kalksten, sandsten och i viss mån marmor är vanlig. Formerna varierar från små vårdar med polerad framsida till bautastenar och vårdar i form av obelisker och antika pelare. Gravvårdar av järn har sin storhetstid under 1800-talets senare del. Pampiga familjegravar markeras med stenram, järnstaket eller stenstolpar med kätting. På norra och västra sidan om Röddinge kyrka finns flera gravplatser omgärdade med järnstaket.

Vid 1900-talets början kommer en reaktion mot att de enskilda gravplatserna har trätt i förgrunden på bekostnad av kyrkogårdens övergripande struktur. Efter nya klassicerande ideal eftersträvar man nu kyrkogårdar planerade efter ett strikt arkitektoniskt system med dominerande huvudaxlar markerade med alléer. Gravkvarter förses med lägre häckar. Det nya formspråket präglar både planer och byggnader. För att få ytterligare utrymmesbesparing påbörjas kremering i allt större grad och gravkvarteren kan utformas ännu mer rationellt. Den enskilda graven blir på så sätt underordnad helheten. Norra utvidgningen på Röddinge kyrkogård planerades utifrån dessa ideal med två gångar som bildar ett kors med ett markerat mittparti. Gravplatserna gjordes lika stora och lades i radkvarter utmed raka gångar.

På 1930-talet koncentreras anläggningen kring centralaxeln. Byggnader, alléer och trappor tjänar som blickpunkter för att understryka monumentaliteten. Samtidigt blir gravvårdarna mer modesta och en nyhet kommer in på kyrkogårdarna i form av de låga, breda vårdarna. Beslut om maximihöjd fattas av kyrkogårdsnämnderna. Omkring 1960-talet genomförs ytterligare rationalisering av de äldre kyrkogårdarna. Växtlighet och singel ersätts då med stora sammanhängande och mer lättskötta gräsmattor. Inte sällan tas stenramar, staket,

prydnadsträd, växter och andra liknande inslag bort. Denna typ av förändring har inte påverkat Röddinge kyrkogård nämnvärt.

Under 1900-talets senare årtionden och fram till idag har begravningsledningarna förändrats en hel del vilket påverkar kyrkogårdarnas utformning. Allt fler väljer att begravas på askgravplatser, i minneslundar eller askgravlundar. Askgravplatser innebär att gravplatsen upplåts med gravrätt med starka restriktioner avseende gravvårdens utformning medan minneslundan och askgravlundan är gemensamma gravområden för nedgrävande av askan. Askgravlundan har en gemensam plats för namn och smyckning medan minneslundan är ett helt anonymt alternativ. Minneslundan och askgravlundan har oftast gräsbevuxen mark med mer eller mindre omfattande planteringar av träd och annan vegetation. Ofta finns också en vattenutsmyckning i form av en damm eller vattendrag. I Röddinge anlades en minneslund 1989 på norra kyrkogården efter ritningar av arkitektstuderanden Pernilla Andersson som även ritade minneslundan på Tolånga kyrkogård.

Röddinge socken och kyrka

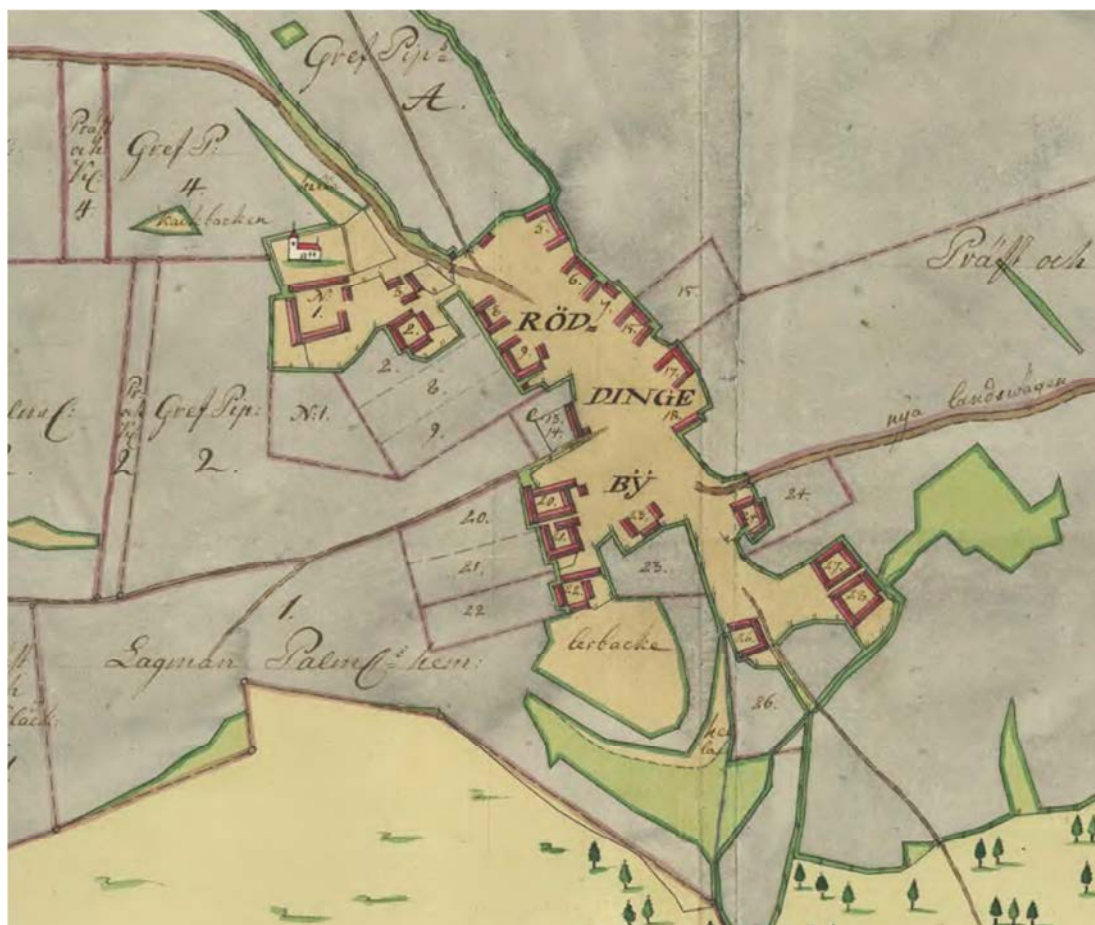
Röddinge socken tillhör sedan 2010 Lövestads församling. Socken har medeltida ursprung. Röddinge församling ingick tidigare i Färs kontrakt och blev en del av Sjöbo kommun 1974. Socken har två byar, Eriksdal och Röddinge. Kyrkogården med kyrkan ligger i norra delen av byn Röddinge.

Röddinge kyrka uppfördes runt år 1200 och byggdes på med ett torn under 1400-talet. 1877 försågs kyrkan med korsarmar och förlängdes åt öster med kor. 1928 förstördes stora delar av långhuset och korsarmarna av en brand. Kyrkan renoverades året därpå och uppfördes i sitt nuvarande utförande med mindre korsarmar och gavlar med trappstegsgavlar. I samband med återuppbyggandet av kyrkan efter branden flyttades sex gravvårdar till ny placering utmed södra muren där de fortfarande finns bevarade.

Kyrkogårdens anläggnings- och förändringshistoria

1600-talet

Kyrkogården utgjorde från början marken närmast kyrkan. Under 1600-talet uppförs den äldsta delen av kyrkogårdsmuren. 1682 anges att man betalt arbetslön till murmästare och sten för att uppföra kyrkogårdsmuren. Troligen är den östra gränsen ursprunglig medan kyrkogården har utvidgats något åt övriga håll framförallt åt väster. 1690 anges att det finns en lucka (öppning) åt söder på kyrkogården.

Röddinge by 1760 före byn skiftades. Kyrkan med den omgivande kyrkogården ligger i byns norra del. Kyrkogården avgränsas på tre sidor av en mur och mot söder av en gårdslänga tillhörande Röddinge No 1. Urklipp från Storskifteskarta 1760 Lantmäteriet.

1700-talet

På storskifteskarta från 1760 visas den äldsta kända delen av kyrkogården. Kyrkogården avgränsades söderut av en gårdslänga som hörde till kyrkoherdens bostad. På övriga sidor avgränsades kyrkogården med mur. Öster om kyrkogården fanns en inhägnad. Norr om kyrkogården i den norra delen av den nuvarande sträckningen fanns en källa.

1761 – Beslut om att uppföra ny mur som ska ersätta en stengärdesgård som uppges vara dålig och förfallen.

1762 – Insamling påbörjas av frivilliga bidrag till reparation av östra muren med trappa till östra ”luckan”.

1765-1767 – Reparation och uppmurning av ny mur uppförs.

1773 – Muren ”späckad och hvittad” (fylld och vitmenad).

1777 och 1781 – Reparation av kyrkogårdens mur utförs.

1786 – Arbete utförs på muren som anges vara ”in- och utvändigt stoppad” samt ”späckad och hvitmenad”.

1787 – Trappa anläggs i sydöstra hörnet (”klockartrappan”) från klockarbostaden söder om kyrkogården. Arbete på kyrkogårdsmuren utförs i samband med det.

1788 – Murreparation och trappan till östra öppningen utförs.

Mindre reparationer på muren utförs även under åren 1793, 1794 och 1795.

1797 – Muren anges vara grundmurad på tre sidor och täckt med flis och på södra sidan upplagd med gråsten. Det finns då en port på västra sidan och en lucka i syd-östra hörnet.

1800-talet

Under 1800-talet utgjordes kyrkogården av en jämn rektangulär yta närmast kring kyrkan. Huvudingången fanns i väster och anslöt vägen som leder norrut.

1803 – Beslut om att renovera kyrkogårdsporten, vilken anges inte.

1817 – Beslut om nya ”staketportar” till kyrkogården.

1818 – Kyrkogårdsmurarna repareras.

1822 – kyrkogårdsport i västra muren och en lucka i sydost tillkommer.

1832 – Överflödigt jordmassa kring kyrkan tas bort för att få bort fuktighet.

1850 – Reparation av muren utförs.

Utmed hela västra muren utförs murningsarbete. På norra och östra utförs omräppning. I söder utförs ny muranläggning i kalkbruk. Arbetet utförs samtidigt med en större reparation av kyrkan.

1851 – I prostvisitation anges att ”Å Röddinge kyrkogård är en vacker trädplantering.” Ringmuren består på tre sidor av gråsten i murbruk. En del täckt med flissten i dåligt skick. Rappningen avfallen på mur och pelare vid porten.

Urklipp från Enskifteskartan 1810. Lantmäteriet.

1900-talet

I början av 1900-talet tillkommer flera gravplatser med järnstaket och de höga smala vårdar blir vanliga. Längs gångarna fanns låga häckar och gravplatserna var belagda med sand och ofta med en mindre kulle intill vården. På insidan av gången som går utmed norra kyrkogårdsmuren fanns högväxta träd. Även längs södra muren fanns en trädrad. Kyrkogården omgavs liksom idag av en mur av fältsten. Muren är kallmurad utmed södra sidan.

Gamla kyrkogården i början av 1900-talet.
Foto från Kulturmiljöbild ATA.

Gamla kyrkogården vid slutet av 1920-talet efter branden i kyrkan. Foto från Kulturmiljöbild ATA. Fotograf: Karl Brynolf Hellner

Förändringar under 1920- och 30-talet

1921 utfördes förslagsritning till utvidgning av Röddinge kyrkogård av Nils A Blanck. Ritningarna godkändes 1923 av Kungl. Byggnadsstyrelsen. För att genomföra utvidgningen avyttrades del av klockarbostället, Röddinge nr 3. Grästorvor från gångarna återanvändes som gräskant utmed södra kyrkogårdsmuren dit sex gravvårdar flyttades i samband med kyrkobranden 1929.

I slutet av 1920-talet utgörs fortfarande huvuddelen av gravvårdarna av höga, smala och till stora delar svarta vårdar. Ett par av gravplatserna är omgärdade av järnstaket. Utmed en av gångarna fanns en meterhög häck. Gravplatserna omgärdades av låga häckar. Runt kyrkogården finns högväxta träd. Gångväg med trappan öster om mellersta kyrkogården tillkommer som en följd av den norra utvidgningen.

1932 byggdes lönebostället om till församlingssal och en gångväg anlades upp till kyrkogården. Utmed gången fanns träd och buskar planterade. Växtligheten och vägen är borttagen men grindöppningen med trappa och handledare finns bevarad.

Flygbild från 1957 över Röddinge kyrkogård. Vy från söder med norra utvidgningen överst i bilden. Foto från Kulturen i Lund.

1950-tal

Kyrkogårdsmuren renoveras. Delar av muren, östra delen, uppförs med murbruk och täcks med kalkstensplattor. Smärre reparationer på norra delen. Norra utvidgningen av kyrkogården är genomförd men har ännu inte börjat användas för begravningar. Öppna gräsytor med fyra gångar, rundel i mitten med stort kors. Sydvästra fältet indelat i tre fält med två gångar i sydnordlig riktning. Utmed hela norra kyrkogårdens kant finns en rad med toppiga och relativt unga träd. Mellersta kyrkogården består av ett tiotal fyrkantiga kvarter med ett 8-10 stora gravplatser i vartdera kvarteret. Söder om kyrkan finns några enstaka, höga och smala, gravvårdar. Gravplatserna på gamla är delvis kantade med låga häckar. Nordväst och nordöst om kyrkan finns gräsytor delvis utan vårdar. Höga och lummiga träd med runda trädkronor kantar kyrkogårdsmuren längs västra delen av gamla kyrkogården. Öster om kyrkogårdens södra ingång samt längs östra muren växer en rad höga träd som är av annan sort än på övriga kyrkogården. Mitt på den gamla kyrkogården finns ett par träd med liknande struktur. Gångvägen upp till södra muröppningen är kantad av en allé.

1953 – Förslag av arkitekten Nils Blank på *belysningsstolpar* vid trappan söder om kyrkan. Belysningen utgörs av lampa av lackerat järn på stolpar av trä som var arsenikimpregnerade och målade.

1956 – Förslag till *nya dörrar* för kyrka och *bårhus* av länsarkitekt Nils Blank, Malmö.

Förslag till minneslund, Röddinge kyrkogård, Pernilla Andersson 1988.

Förändringar under sent 1900-tal och 2000-talet

Tidigt 1970-tal – renovering av norra kyrkogårdsmuren.

1973 – Förslag om att uppföra mur vid norra och västra gränsen av kyrkogården.

1989 – *Minneslunden* på norra kyrkogården anläggs efter förslag upprättat av arkitektstuderanden Pernilla Andersson, 1988. Första begravningen är från 1990.

1992 – Ny *personalbyggnad med förråd* uppförs.

2013 – Träd tas ned på gamla kyrkogården.

Nulägesbeskrivning

Omgivningen

Röddinge socken ligger norr om Fyledalen. Socknen består till större delen av småkuperad fullåkersbygd. Ned mot Fyleån i söder finns skogsmark i övrigt gränsar byn till öppen odlingsmark. Kyrkbyn består idag av gatehus som ligger med långsidan längs med bygatan. Husen är uppförda efter skiftet 1848 då merparten av byns gårdar flyttas ut. I anslutning till kyrkan finns prästgård, fd klockarebostad och en skolbyggnad från slutet av 1800-talet. I socknen finns ett tiotal kända fornlämningar varav de flesta är stenåldersboplatser.

Översikt

Röddinge kyrkogård ligger i norra delen av Röddinge by och avgränsas i väster, norr och öster av vägar. Kyrkogården består av tre delar, gamla, mellersta respektive norra kyrkogården (kvarteren A-C). På norra kyrkogården finns en minneslund. Kyrkogården har ingångar från flera håll. Den nuvarande huvudingången finns vid parkeringsplatsen på västra sidan där det också finns en personalbyggnad med toalett och förråd.

Den äldsta delen, *gamla kyrkogården eller kvarter A*, ligger på en höjd runt kyrkan och är inhägnad av en mur av fältsten. Mellersta kyrkogården, kvarter B, utgör ett rektangulärt område norr om gamla kyrkogården och på samma höjd. Ytan avgränsas åt väster av en mur med grindöppning, mot norr och öster av avenbokshäck samt åt söder av gamla kyrkogårdens stenmur. Norra kyrkogården, kvarter C, utgörs av en stor gräsyta som numera är försedd med gångar och gravplatser endast i den sydvästra delen. Utvidgningen har en triangulär yta som sluttar nedåt från den mellersta delen av kyrkogården. Gräsytan omgärdas av en avenbokshäck och en trädkrans av högväxta träd.

Struktur och övergripande karaktär

Gamla kyrkogården på östra sidan.

Området med stora familjegravar norr om kyrkan.

Mellersta kyrkogården från muren i söder.

Vy från nordväst över mellersta kyrkogården.

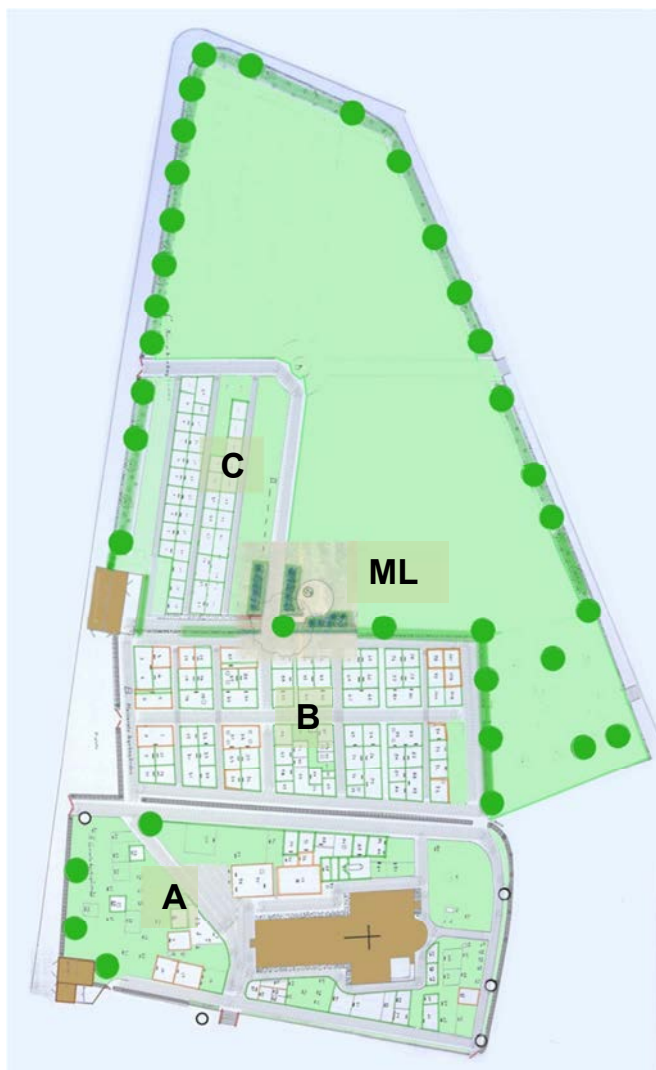

Norra kyrkogården, gravområdet i sydvästra delen.

Minneslunden i söder vid ingången till mellersta kyrkogården.

Kyrkogården består av tre kvarter som ligger i anslutning till varandra men som var och en har en särskild struktur och karaktär.

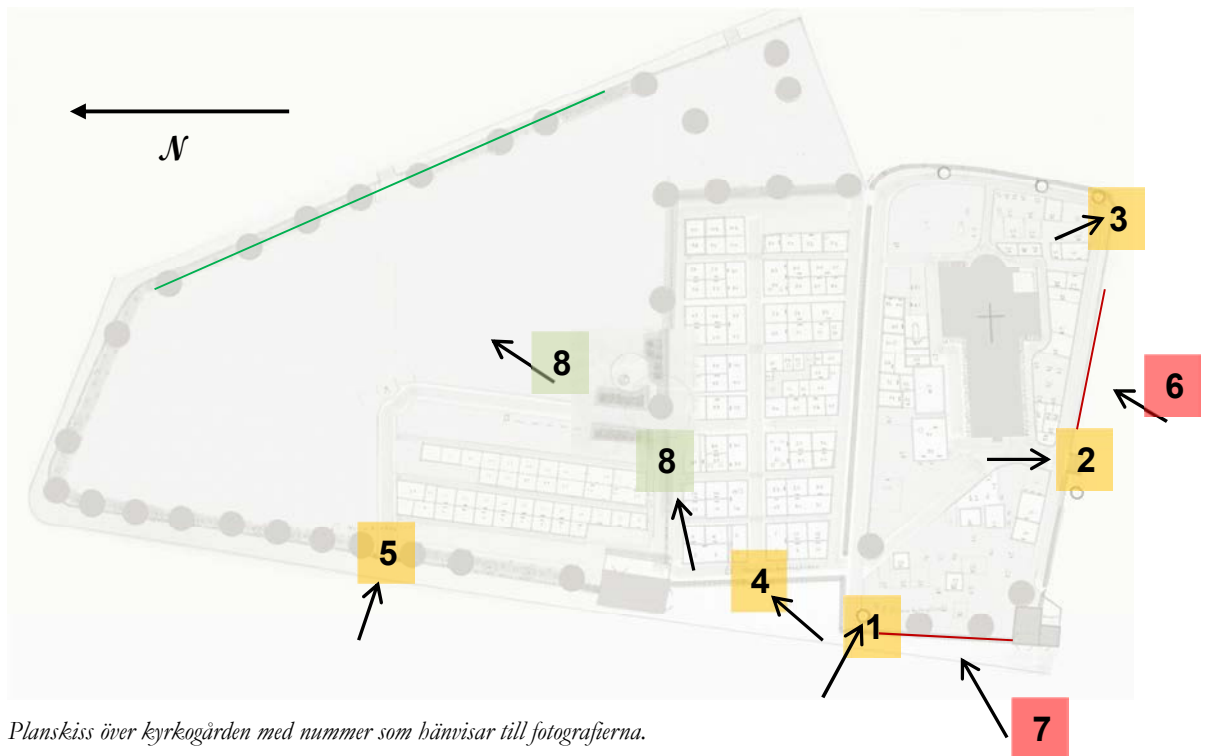
Gamla kyrkogårdens (kvarter A) karaktär domineras av en struktur från det tidiga 1900-talets gravkvarter med stora familjegravplatser omgärdade med klippta, låga häckar samt stenramar eller järnstaket. Särskilt tydlig är den strukturen på norra sidan om kyrkan men återfinns även på södra sidan där dock flera omfattningar är borttagna under senare tid. Vårdarna på norra delen av kyrkogården är samtliga vända åt öster. Raden utmed södra muren ingår inte i denna struktur men är flyttade till platsen och står inte vid några gravplatser längre.

Mellersta kyrkogården (kvarter B) är anlagt i ett rutnät med gravplatser omgärdade av buxbom eller breda låga stenramar. Grusgångar delar in kyrkogården i ett antal mindre kvarter med 6-8 gravplatser vardera. Mittgången leder från

grindöppningen i västra muren tvärs över kyrkogården till en öppning som leder ut till en trappa ned till Röddinge byväg.

Norra kyrkogårdens (kvarter C) karaktär domineras av den stor sluttande gräsmattan som omges av trädrader utmed en låg häck. Endast en del i söder nyttjas för gravplatser som ligger i radkvarter med små gravplatser omgärdade av buxbom. *Minneslunden (kvarter ML)* bryter av karaktären med sin runda form och modernare gestaltning.

Murar, häckar och grindar

Planskiss över kyrkogården med nummer som hänvisar till fotografierna.

Grindöppningen och mur i nordvästra hörnet av gamla kyrkogården.

Trappa från södra muren ned till en numera igenlagd väg mot prästgården.

Grind i gamla kyrkogårdens sydöstra hörn. Öppningen i sydvästra hörnet är försedd med samma grindtyp.

Grind från parkeringen in till mellersta kyrkogården.

Grind in till norra kyrkogården.

Gamla kyrkogården avgränsas mot söder av en kallmurad mur som utgör stödmur åt kyrkogården. Utmed kyrkogårdens övriga sidor är muren murad med stora fältstenar som är täckta med buggna stenplattor. På del av södra muren täcker återavvänta gravvårdar muren.

Norra kyrkogården omges av en låg häck och högväxta träd. Mellersta och norra kyrkogården skiljs av med en avenbokshäck.

Gamla kyrkogården avgränsas åt samtliga håll av stenmur. Utmed kyrkogårdens södra och östra gräns skiljer sig marknivån väsentligt och muren fungerar där som stödmur. Delar av södra muren är kallmurad medan resterande mursträckningar är murade med fyllda fogar och täckt med grovhuggna kalkstensplattor. I sydvästra murhörnet finns en förrådsbyggnad som utgör en del av omgärdningen. Utmed kyrkogårdens östra och södra sidor fanns till alldeles nyligen en rad med högväxta träd. En större öppning utan grindar finns mitt på mursträckningen med en trappa ned till gräsplanet där det tidigare fanns en väg till prästgården. Trappan är murad med fältsten med ca 16 trappsteg. Muren har även ett par mindre öppningar med järngrindar i sydöstra hörnet samt vid byggnaden i sydvästra hörnet. I norra delen av den västra muren finns den gamla kyrkogårdens huvudingång. Öppningen är försedd med en ett par järngrind. Grindarna på gamla kyrkogården är samtliga svartmålade och utförda i samma stil med dekorativa detaljer såsom kors och pilar. Ingen av öppningarna är försedda med grindstolpar. Gamla kyrkogården binds samman med den mellersta delen genom två öppningar i hörnen på norra muren.

Mellersta kyrkogården avgränsas av gamla kyrkogårdens mur mot söder och en nyare mur mot väster samt låga häckar mot öster och norr. I den västra muren finns kyrkogårdens nuvarande huvudingång som leder från en parkeringsplats in till kyrkogården. Öppningen är försedd med en dubbel järngrind som sitter på murade och putsade grindstolpar täckta med rödmålad plåt. Det har även funnits en ingång på östra sidan. Enligt gravkartan från 1971 ledde en trappa ned från öppningen till byavägen i öster. Idag återstår endast en mindre öppning i häcken.

Norra kyrkogården sammanbinds med mellersta genom en öppning i häcken mitt på södra sidan. På kyrkogårdens västra sida finns en grindöppning med en dubbel järngrind som sitter på murade och putsade stolpar som är täckta med lertegelpannor. Grindarna på norra och mellersta är båda svartmålade och har samma utformning.

Gångsystem

På *gamla kyrkogården* finns två huvudgångar. Den ena leder från södra grindöppningen och den andra från grindöppningen i nordvästra hörnet. Kyrkogården har även en gång utmed murens norra, östra och södra sidor samt en gång närmast runt kyrkobyggnaden. Från koret leder ett par mindre grusgångar österut och norrut. Samtliga gånger är belagda med grått grus.

Gångarna på *mellersta kyrkogården* är anlagt i ett rätvinkligt system med en bredare mittgång och bredare gånger utmed kvarterets alla sidor. Mittgången leder från en öppning i västra muren till en öppning i östra där det tidigare fanns en gång ned till Röddinge byaväg. Gravkvarteret delas vidare i mindre gravkvarter av sex gånger i nordsydlig riktning.

Norra kyrkogårdens gångsystem har bara delvis genomförts och är dessutom delvis igenlagt med gräs sedan ett par år tillbaka. I dag finns endast gånger i sydöstra delen. Två bredare gånger löper utmed gravkvarteret på norra och östra sidan. Tre smalare gånger går utmed gravraderna i nordsydlig riktning. Från början bildade två breda gånger ett kors över gräsytan med en rondell i mitten där ett stort kors var rest. Gången i västöstlig riktning gick mellan grindöppningen i västra häcken till en mindre öppning utmed östra kanten.

Samtliga gånger på kyrkogården är belagda med grå singel.

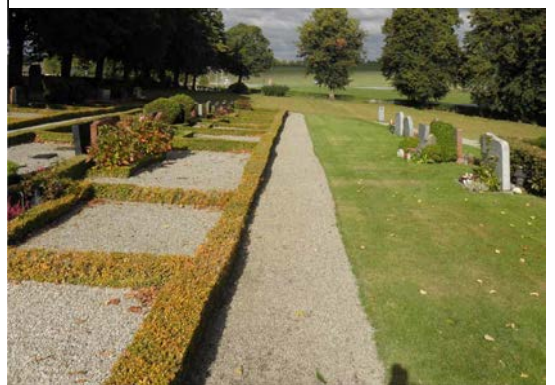

Gångarna på gamla kyrkogården utgör länkar mellan de olika muröppningarna och kyrkans ingångar.

Öppning i kyrkogårdsmurens nordöstra hörn sammanbinder gamla och mellersta kyrkogården.

Mellersta kyrkogården är anlagd med ett strikt rutnät med mittgången i västöstlig riktning.

På norra kyrkogården finns endast gångarna på sydvästra delen bevarade.

Vårdar och grönstruktur

Öster om kyrkan på *gamla kyrkogården* finns det relativt tätt med gravvårdar som numera står direkt i gräs. Samtliga vårdar på östra och södra sidan om kyrkan är vända mot öster. Även på norra sida finns tätt med vårdar men där är gravplatserna omgärdade med låga buxbomshäckar, järnstaket eller stenramar. På gamla kyrkogården är merparten av vårdarna av äldre modell från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Västra delen består framförallt av enkla vårdar från tidigt 1900-tal med gravplatser delvis omgärdade med buxbom. Järnstaket förekommer på några gravplatser. Samtliga vårdar är av sten med undantag av ett järnkors intill gången på västra delen. Utmed södra muren står en rad med tunna kalkstensvårdar direkt i gräset. På gamla kyrkogården finns sparsamt med växter. Undantaget görs av rabatterna på de sentida gravplatserna närmast norra muren.

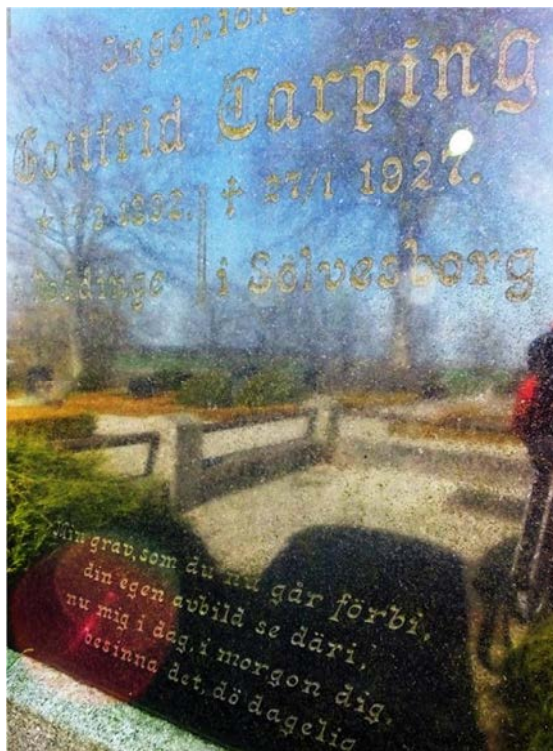
Mellersta kyrkogården består av stora gravplatser som är grupperade i mindre kvarter. Gravvårdarna är av typen låga breda och är placerade på grusade gravplatser omgärdade med låga buxbomshäckar. Växtligheten består främst av mindre vintergröna växter såsom tuja, krypen, sockertoppsgran och idegransklot samt kärleksört, ljung och rosor. De äldsta vårdarna i kvarteret är från tiden då den här delen av kyrkogården anlades i början av 1920-talet och finns framförallt i västra delen. Gravvårdarna är sedan kronologiskt placerade med de yngsta vårdarna från 1950-talets slut i östra delen. Ett par vårdar från 2000-talet utgör avbrott från det kronologiska upplägget i kvarteret.

På *norra kyrkogården* finns gravplatserna i sydvästra delen och ligger i rader i nord-sydlig riktning med smala grusgångar mellan. Raden närmast mittgången utgör en rad med gravplatser direkt i gräset. Resterande fem rader är grusgravar som är omgärdade med buxbom. Växtligheten består främst av rosor, hortensia formklippt tuja. Raden utmed häcken i väster utgörs av små urngravplatser med likformiga liggande vårdar.

Minneslunden ligger i södra delen i anslutning till ingången mot mellersta kyrkogården ligger. Smyckesplatsen utgör en rund plantering med en natursten och en plantering med ljung som omges av en låg buxbomshäck. På platsen finns en blom- och ljushållare av järn. Marken runt planteringen är belagd med grus. På västra och södra sidorna omges platsen av formklippt avenboks- och idegranshäck.

På gamla kyrkogården finns gravvårdar från 1800-talet bevarade. På Röddinge finns flera tunna kalkstensvårdar med de typiska hornformade hörnen. På norra och västra sidan finns stora familjegravar med järnstaket bevarade. Även mer sentida, enklare vårdar finns bevarade. I mittraden till vänster närbild på en svart blankslipad granitvård med titeln arbetaren i inskriptionen (A77).

”Min grav, som du nu går förbi,
din egen avbild se däri,
nu mig i dag, i morgon dig,
besinna det, dö dagelig.”

Mellersta kyrkogården har en variation av gravvårdstyper bevarade. Här finns ett par typiska familjegravar från 1920-talet med påkostade omfattningar men de mer enkla, stilrena vårdarna från 1900-talets andra hälft dominerar. Titlar och andra inskriptioner såsom visdomsord om livet och döden förekommer. Till höger ingenjören [sic!] Carpings gravvård med inskription på finslipad svart granit vars speglande effekt förstärker textens innebörd.

Urngranplatser på norra kyrkogården med likformiga vårdar. Till höger vård över bildhuggaren Rudolf Nilsson.

Bårhuset med tillbyggnad åt söder. Vy från sydväst.

Vy från sydöst med kompostytan.

Personalbyggnaden sedd från parkeringsplatsen. Portarna har stående panel som varit oljad. Fasaden är försedd med kvastad putsyta.

Personalbyggnadens östra fasad som vetter in mot norra kyrkogården. Till vänster på bilden syns uppställningsplats för verktyg och återvinningstunnor.

Byggnader på kyrkogården

Väster om norra kyrkogården finns en personalbyggnad som uppfördes 1992. Den har vitputsad, kvastad fasad och sadeltak täckt med enkupiga lertegelpannor. På långsidan in mot kyrkogården finns två enkla dörrar och på södra gaveln finns en dubbel garageport. Samtliga dörrar är i behov av ny ytbehandling. Träet har varit lackat alternativt oljat från början. Byggnaden har fyra små fönster med bruna träbågar. I gamla kyrkogårdens sydöstra hörn finns ett fd bårhus. Den är uppförd som en souterrängbyggnad med huvudfasaden och dörröppning mot väster. Dörröppningen är försedd med dubbla bräddörrar. Öppningen leder in till ett utrymme som använts som bårhus. På södra sidan finns en mindre utbyggnad som tidigare fungerat som toaletter och hade då tre dörröppningar på södra sidan. Båda delarna av byggnaden är murade med vitputsade fasaderna och gråmålad sockel. Huvudbyggnadens gavelröste mot kyrkogården är täckt med träpanel som är målad i brunröd färg. I gavelröstet finns en lucka. Huvudbyggnadens takfall är belagda med enkupigt tegel med brunmålade vindskivor. Tillbyggnaden är täckt med trapetskorrugerad plåt. På tillbyggnadens västra fasad finns en hängränna och ett stuprör i svartmålad plåt. I anslutning till byggnaden finns komposteringsplats som är omgiven av en mur.

Växt- och djurliv

Träden är det mest påtagliga av grönskan på Röddinge kyrkogård. Nästan hela beståndet finns i de kringgårdande trädkransarna med syfte att rama in och skapa gröna rum. Gamla lövträd har stor betydelse för andra arter och är således en viktig källa till liv. En död oxel i östra slänten har höga värden genom att fungera som ett hyreshus för många andra arter. Några av lindarna har ett riktigt stort stamomfång. Flera av trädstammarna har påväxt av närings- och ljusberoende lavar. De lever av mikroskopiska ämnen som finns i trädens bark och i omgivande luft. En av de lavar som finns i Röddinge är kyrkogårdslav, som kallas så eftersom den är typisk på kyrkogårdar där det är gott om uppvirvlande damm (näringsämnen) från grusgångar, vägar och omgivande odlingslandskap. Lavarna är en egen värld i sig då de är en livsmiljö för många små organismer. Dessa blir i sin tur föda åt fåglar, vilka även använder lavar som bomaterial. Flera träd har ihåligheter, som ofta beror på tidigare beskärningsåtgärder. I hålen samlas organiskt material som bryts ner av en lång rad insekter. Det blir med tiden en kompostliknande massa inuti träden som kallas mulm. Insektsfaunan innehåller troligen både vanliga och mer ovanliga arter som kan ha levt i träden i generation efter generation. Vissa hålträdslevande arter har svårt att sprida sig längre sträckor och deras överlevnad beror av tillgång till träd i närheten som är i samma åldersklass som värdträdet. Längs vägen som löper längs den västra avgränsningen finns en allé med höga naturvärden. De ihåliga trädstammarna av ask har rik lav- och mosspåväxt och de arter som lever i allén har förflyttat sig in på kyrkogården och vice versa.

Djurlivet kring kyrkan ger sig till känna på olika sätt. Fågellivet märks tydligast. Främst är det vanliga arter som talgoxe, rödhake och nötväcka som söker föda och bomaterial i träd, buskar, kompost och gräsmattor. Fladdermöss hör till en mer osynlig skara men det är troligt att de finns i anslutning till kyrkan. De dagvilar eller övervintrar gärna i kyrktorn och på kyrkloft. Äldre och ihåliga träd är en viktig miljö även för dem. Extra hänsyn krävs när det finns fladdermöss, inte minst när det gäller förändringar i trädbeståndet. Alla 18 påträffade fladdermusarter i landet är fridlysta.

Även markbeläggningen ingår som en beståndsdel i det gröna kulturarvet. Den nya delen av kyrkogården är grästäckta till största delen. Kring kyrkan är markbeläggningen en kombination av gräs, grus och buxbom vilket skapar en intressant miljö med goda egenskaper som lockar många organismer. Grusgångarna fyller till exempel viktiga funktioner för ett antal insekter, inte minst solitärbin. Stenmaterialet liknar binas naturliga miljö och fungerar även som värmereservoar.

Söder om kyrkan avgränsas kyrkogården av en kallmur, sträckan mellan trappen och österut. Mellan stenarna finns gott om livsrum för en mängd organismer. Invid muren växer fetblad, måra, tusensköna och korsört.

Kulturhistorisk värdering

För att kunna vårda kyrkogården som kulturmiljö och ta tillvara dess kulturhistoriska värden måste dessa värden och vilka uttryck de tar i den fysiska miljön tydliggöras. Det beskrivande kapitlet samt redogörelsen för kyrkogårdens historiska utveckling ligger till grund för detta. Utifrån värderingen/karakteriseringen kan man välja ambitionsnivå på bevarandet och föreslå åtgärder som bevarar och utvecklar de kulturhistoriska värdena.

Den biologiska bedömningen är gjord utifrån kyrkogårdens befintliga komponenter med betydelse för olika vilda arter och platsens ekologi. Träd, kyrkogårdsmur, häckar, grusgångar, gravvårdar, trappor, gräsytor, vattenspeglar, byggnader och kompostplats är generella beståndsdelar som tillsammans skapar den intressanta livsmiljö som kyrkogården är. De vilda växter och djur som påträffats vid besöket ger därtill en fingervisning om sammansättningen av arter och kyrkogårdens funktion för det vilda livet i området.¹

Karakterisering

Karaktärsdrag för gamla kyrkogården:

- Tvärsgående gångar från öppningar i muren fram till kyrkan.
- Gångarna utmed kyrkan och kyrkogårdsmuren.
- Öppningen med trappa i söder som har ett fysiskt och historiskt samband med den gamla prästgården.
- Tätt placerade gravplatser med gravvårdar omgärdade av buxbom, järnstaket eller breda stenramar på norra sidan om kyrkan.
- Höga smala vårdar på södra och östra sidan, samtliga vända mot öster.
- Raden av äldre kalkstensvårdar utmed södra kyrkogårdsmuren dit de flyttades när kyrkan renoverades i slutet av 1920-talet.
- Kyrkogårdsmuren som delvis täcks med kalkstensplattor som på södra sidan består av återanvända gravvårdar.

Karaktärsdrag för mellersta kyrkogården:

- Regelbundna gravkvarter indelade i ett rätvinkligt gångsystem.
- Låga breda gravvårdar på grusade gravplatser som omges av buxbom eller breda låga stenramar.
- De större gravanläggningarna utmed mittgång närmast huvudingången i västra muren.
- Vintergröna växter.

Karaktärsdrag för norra kyrkogården:

- Radkvarter med låga breda vårdar i sydvästra delen.

---

¹ Det bör dock påpekas att ett par studietillfällen inte ger en fullständig bild av platsens biologiska mångfald.

- Raden med urngravar utmed västra kanten med likformade liggande rektangulära gravvårdar.
- Minneslunden som bryter av med sin runda form och modernare gestaltning.
- Gräsplanen som breder ut sig och sluttar mot norr och som är avgränsad av högväxta träd och en låg häck.

Kulturhistoriska värden

Röddinge kyrkogård har i sin helhet ett högt kulturhistoriskt värde som en viktig del av Röddinge bys kulturmiljö. Kyrkogården visar hur orten har utvecklats genom tiderna och kyrkogårdsmiljön utgör fortfarande en viktig mötesplats i byn. Kyrkogården utgör i sin helhet en anläggning med kulturhistoriska värden som är värda att bevara och utveckla.

Gamla kyrkogården utgör tillsammans med kyrkan på kyrkokullen ett miljöskapande värde för Tolånga by och dess omgivningar. De bevarade tunna kalkstensvårdar från mitten av 1800-tal, typiskt för de skånska kyrkogårdarna, bidrar med ett högt kulturhistoriskt värde även ur ett regionalt och nationellt perspektiv.

Mellersta och norra kyrkogården som anläggs i början av 1900-talet har en tidtypisk struktur bevarad med det rätvinkligna gångsystemet och radkvarteren med buxboms- och stenramar. På norra kyrkogården finns en rad med urngravar bevarade och som tydlig illustrerar hur 1960- och 70-talens gravkultur var hänvisad till dåtidens krav på standardiserade och likformigt utformade gravplatserna.

På samtliga delar av kyrkogården finns olika gravvårdstyper som kan berätta om hur 1900-talets samhälle och värderingar har utvecklats och förändrats. Utbudet av gravvårdstyper bidrar tillsammans med en mångfacetterad bild av 1900-talets samhällshistoria och gravvårdskultur vilket ger kyrkogården ett högt samhällshistoriskt värde.

Merparten av kyrkogårdens gravvårdar har inte avskilt så stora värden att de kan anses vara ovärderliga som enskilda objekt. Det är framförallt tillsammans som gravvårdarna bidrar till kyrkogården som en värdefull kulturmiljö. När man tittar närmare på gravvårdarnas titlar, årtal, orter har man möjlighet att bilda sig en uppfattning av hur samhället i och kring Röddinge socken såg ut under en viss tid vilket gör att de bidrar med ett stort samhällshistoriskt värde. På gamla kyrkogården finns framförallt titlar med anknytning till jordbrukssamhället såsom *lantbrukare*, *hemmansägaren*, *arrendatorn* och *åbodotter* representerad. På mellersta kyrkogården finns flera titlar som berättar om ett samhälle under utveckling med mer fokus på utbildning och kommunikation (*folkskoleläraren/lärarynner*, *banmästaren*, *lantbrevbäraren* och *ingenjören*). På gravplats B79 finns titeln *busägaren*. Vården är rest över Anna Persson som levde mellan 1882-1952 då det troligen var relativt ovanligt att en kvinna själv var ägare till ett hus.

Biologiska värden

Förutsättningarna är goda för ett rikt växt- och djurliv i Röddinge. Det största värdena för växt- och djurlivet på kyrkogården finns hos träden. Byn kan liknas vid en grön oas i ett omgivande fullåkerslandskap och kyrkogården är en viktig del av denna oas. Samtidigt pågår ett samspel och utbyte av arter mellan kyrkogården och närområdet. Byns trädgårdar är betydelsefulla i detta samspel, liksom trädraderna utmed åkrar och vägar samt åkerholmen på åkern i väster.

Genom att planera långsiktigt och agera med eftertänksamhet kan man ta väl hand om kyrkogårdens befintliga arter och biologiska värden. Ett sätt är att låta den döda oxeln i den östra slänten få stå kvar som ett naturvärdesträd. Ett annat är att återplantera nya träd istället för de som gått förlorade. Samtidigt värnar man om det upplevelsevärde som kyrkogården har för besökande. En plats som sjuder av fågelsång, lummig grönska, surrande insekter och blommor kan ha en läkande inverkan. Att mötas av grönska och liv på kyrkogården kan ge ro och skänka tröst.

Gravanordningar med särskilda kulturhistoriska värden

Gravvårdarna på *gamla och mellersta kyrkogården* bevarar tillsammans kyrkogården som en värdefull kulturmiljö. Då trycket på nya gravplatser inte bedöms vara så stort *bör principen vara att bevara vårdarna på befintlig plats och genomföra så små förändringar som möjligt*. Dessa vårdar bör utifrån Centrala Gravvårdskommitténs anvisning klassas som ”Kulturhistoriskt värdefulla vårdar”.

På *gamla kyrkogården* finns utöver det ett antal gravplatser med gravvårdar och tillhörande anordning som utifrån Centrala Gravvårdskommitténs anvisning bör klassas som ”Kulturhistoriskt mycket värdefulla gravvårdar”.

Tunna kalkstensvårdar från mitten av 1800-talet.

- *A49 Nilsson 1857*
- *A54 Oläslig*
- *A64 Nilsson 1854*

Gravanordningar med järnstaket

- *A9 Måns Amilon 1878*
- *A93 Rosenqvist 1894*
- *A97-98 Rosenqrantz 1833*

På gamla kyrkogården förekommer ett antal gravvårdar med intressanta titlar som kan berätta om tiden då Röddinge i första hand var ett jordbrukssamhälle.

- *A72 (enligt gravkartan) undantagsmannen Persson 1876*
- *A75 skogsvaktaren Nilsson 1866*
- *A2 stalldregen och medaljören Perhson 1883*

Gravvårdar med titlar med anknytning till kyrkans verksamhet.

- *A 13 kyrkoherde Cederberg 1887, A14 kontraktsprost Stenow 1934 och A49 kyrkovården Nilsson 1857.*

Gravvårdar med titlar som berättar om hur Röddinge utvecklas mot att bli ett mer modernt samhälle.

- *Banmästaren B34, lantbrevbäraren B74, lärarinnan B82 och B58, skomakaren och barnmorskan A 39, sömmerskan och stationsmästaren C1.*
- *A 76 (Lindvall) – vården är försedd med inskription som berättar om en son som dog i Amerika och är på så sätt ett minne från den stora emigrationen runt sekelskiftet 1900.*
- *A77 (Ström), B47 (Göthe) – titeln arbetaren förekommer på ett par vårdar på kyrkogården.*
- *B79 (Anna Persson) – vård uppförd över en kvinna som tituleras busägare.*
- *B31-32 har två huvudstenar, den ena med ett intressant visdomsord som berättar om dåtidens syn på liv och död. "Min grav, som du nu går förbi, din egen avbild se däri, nu mig i dag, i morgon dig, besinna det, dö dagelig." På den andra finns en strof ur Karlfeldts dikt Avskedssång "Lätt är att minnas och svårare att glömma, men sjunken sol man ej återser, här på jorden vi skola drömma, om det som aldrig blir lika mer."*
- *C82-83 Gravvård med plog och lie som symboler för liv och död med texten "Kärlek till jorden gav innehåll åt livet. Rika skördar gav lön för mödan."*

Tidtypiska vårdar för tiden från 1960-talet då kremering blev vanligare. Gravplatserna är försedda med enkla och likformigt utformade gravvårdar.

- *C 5a-11a – rad med urngravar med liggande rektangulära vårdar med text i koppar, bland dem finns ett antal intressanta titlar: nämndemannen, skräddarmästaren, handlande och bildhuggaren.*

Åtgärdsbehov

Följande förslag till åtgärder är de mest påtagliga på kyrkogården syftar till att bevara och utveckla kyrkogårdens karaktär med kulturhistoriska och biologiska värden. Vissa åtgärder kan kräva länsstyrelsens tillstånd (se kapitlet *Kyrkogårdens skydd i lagen*). Bilagan *Allmänna riktlinjer för vård och underhåll* innehåller vidare råd. Åtgärdsförslagen finns även sammanfattade på karta i bilaga.

Informationsinsatser

Uppdatera kyrkogårdens gravkarta.

Skylt vid västra ingången är utan text. Ny skylt beställs.

Anslagskåp – ommålning och lagning av träram.

Mur på gamla kyrkogården

Teknisk undersökning med utförlig skaderapport och beskrivning av vårdbehov upprättas.

Mur vid mellersta kyrkogården

Spruckna kalkstensplattor i avtäckningen åtgärdas snarast för att förhindra att vatten kommer in i muren.

Gravvårdar

På gamla kyrkogården finns ett antal gravvårdar från 1800-talet som är i behov av genomgång och som behöver åtgärdas av stenkonservator.

Gravkar (på gravplats A66) bör planteras med murgröna, vinca eller dylikt enligt ursprungligt utförande.

Järnstaket och grindar

Samtliga järnstaket och grindar är i behov av rostskyddsbehandling och målning.

Åtgärdas enligt instruktioner i bilagan *Allmänna riktlinjer för vård och underhåll*.

Gångar

Vitt grus ersätts med grått grus. På gången mellan minneslunden och gravplatserna på norra kyrkogården har gruset kompletterats med ett vitare grus. Det vita gruset bör avlägsnas och ersättas med grått grus med samma nyans och gruskornstorlek som finns på kyrkogårdens övriga gångar.

Tillgänglighet

Gångarna ses över, eventuell förbättring av tillgängligheten.

Belysning

Äldre lyktor på gamla kyrkogården är i behov av renovering.

Trädvård

Samtliga träd behöver ses över med olika slags trädvårdsåtgärder, vilket redovisas i trädvårdsplanen. Huvuddelen av arbetet bör utföras senast hösten 2015, men akuta insatser behövs också.

Trädkransen kring kyrkan har förlorat en stor andel träd under kort tid. Ett långsiktigt mål bör vara att åter ha en komplett trädkrans eftersom den är en betydelsefull del av kulturmiljön i sin helhet.

Växt- och djurliv

Träden har en avgörande betydelse för den biologiska mångfalden i området. Varje trädindivid bör behållas så länge det är möjligt samt alltid ersättas med ett likvärdigt träd när det gamla måste tas bort. Regelbunden översyn och underhåll av träden gör detta möjligt. Den döda oxeln i östra slänten har högt naturvärde och kan få stå kvar. Läget är så pass undanskymt och besökare till kyrkogården vistas inte här så risken att någon skulle skadas av nedfallande grenar är låg.

På den yngsta delen av kyrkogården skulle det kunna vara lämpligt att tillämpa ängsskötsel på vissa ytor. Mycket tid och arbete kan sparas om gräset lämnas att växa fritt fram till slutet av sommaren. Samtidigt gynnas en mångfald arter, när befintliga växter får chans att blomma och kanske sätta frö. Därefter klipps eller slås ytan en gång. Det avslagna samlas upp efter någon dag och läggs i komposten. För att göra det hela prydligare kan man hålla en rak gång klippt under säsongen, som är synlig från vägen. Berätta om åtgärden för besökare och församlingsmedlemmar så skapas en bättre förståelse för resultatet.

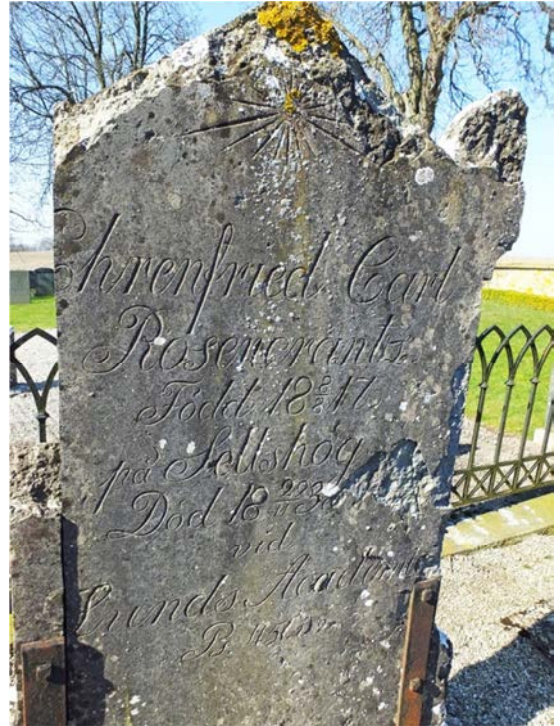
Gravårdsdokumentation

En gravplatsinventering rekommenderas att utföras för att ta tillvara på kyrkogårdens lokal- och personhistoriska värden. I samband med inventeringen kan även intervjuer med lokalthistoriskt kunniga personer genomföras.

Dokumentationen bör göras tillgänglig för både kyrkogårdsbesökare och andra intresserade av Röddinge sockens historia.

Muren på gamla kyrkogården är i behov av renovering.

Skadad kalkstensvård i behov av konservering.

Skador i östra muren orsakade av trädets rötter.

Vitt grus ligger på norra kyrkogårdens mittgång.

Skylt och anslagskåp vid västra ingången.

Rostigt järnstaket med trasiga dekorationer.

Personalbyggnaden är i behov av fasadrenovering.

Trasig sten i antäckningen på muren vid personalbyggnaden.

10 års plan för vård och underhåll av kulturhistoriska värden

Aktivitet	Inom 1 år	Inom 3 år	Inom 10 år
Mur, gamla kyrkogården – översyn och underhåll	Årligen		
Mur, gamla kyrkogården – åtgärda skador orsakade av trädrötter på östra delen	X		
Mur, gamla kyrkogården, västra delen, fogputsning		X	
Muröppning, nordvästra hörnet på gamla kyrkogården		X	
Sex stående tunna kalkstensvårdar utmed södra muren – konservering	KAE söks		X
Trappa, mitten av södra muren	KAE söks		X
Järngrindar, rostskyddsbehandling och målning		X	
Järnstaket, gamla kyrkogården, rostskyddsbehandling och målning		X	
Belysningsstolpe, öster om kyrkan, rostskyddsbehandling och målning		X	
Belysningsstolpar, nedanför södra ingången, rostskyddsbehandling och målning		X	
Upprätta ny gravkarta		X	
Bårhuset, ommålning fasad och dörrar		X	
Personalbyggnad, ommålning fasad, fönster och dörr		X	
Personalbyggnaden, åtgärda spricka i sydöstra hörnet	X		
Trädåtgärder – se trädvårdsplan	X	X	

Sedvanligt underhåll av kulturhistoriska värden

Följande tabell listar de objekt som är viktiga för kyrkogårdens karaktär och kulturhistoriska värde. Ett sedvanligt, löpande underhåll är en förutsättning för att värdena ska bestå. Detta underhåll är i de flesta fall en självklar del av kyrkogårdsförvaltningarnas dagliga arbete. Tabellen kan därför ses som en checklista av generell karaktär som kan kompletteras och fyllas på efter förvaltningens behov och önskemål. I bilagan *Allmänna riktlinjer för vård och underhåll* finns mer information om underhållsåtgärder.

Objekt	Aktivitet
Grusgångar	Miljövänlig ogräsbekämpning, påfyllning av material, krattning
Kyrkogårdsmuren inkl. grindstolpar	Kontinuerlig tillsyn och kontroll, besiktigas vartannat år. Vid skador tillkallas teknisk sakkunnig. Önskad vegetation tas bort kontinuerligt.
Järngrindar	Besiktigas årligen. Vid tecken på rost behandlas grindarna enligt anvisningar i bilagan <i>Allmänna riktlinjer för vård och underhåll</i> . Rörliga delar smörjs vid behov.
Gravvårdar - provtryckning	Vart 5:e år, enligt Centrala Gravvårdskommitténs riktlinjer.
Inventarier , t.ex. ljushållare, bänkar	Rengörs vid behov. Trärena ytor oljas årligen och järn målas vid behov.
Liguster	Beskärs 1-2 ggr i juni-september. Grundgödslas på våren.
Avenbokhäck	Beskärs 1-2 ggr i juni-september
Tuja	Beskärs i april-maj och/eller i september. Höstgödslas i augusti.
Idegran	Beskärs i april-maj och/eller i september. Höstgödslas i augusti.
Buxbomsomfattningar	Klipps under juli, augusti eller september då det ej är för torrt. Vårgödslas.
Skylt, troligen länsstyrelsens	Ej läsbar skylt tas ned och ersätts med ny skylt som beställs av länsstyrelsen. Skyltar rengöres regelbundet, cirka tre gånger per säsong.

Målsättning och utveckling

Röddinge kyrkogård har en mycket låg efterfråga på nya gravar. Det sker maximalt ett par begravningar per år. Den stora utmaningen på kyrkogården är det allt större antalet återlämnade gravar. På gamla kyrkogården finns ett mindre antal gravplatser med skötselavtal och endast ett par sköts av ägaren medan resterande gravplatser är återlämnade. Om gravvårdarna på återlämnade platser tas bort i större omfattning kommer en viktig del av kyrkogårdens kulturhistoriska värden att gå förlorade.

Lövestads församling har angett följande målsättningar och framtida utvecklingsplaner för *Röddinge kyrkogård*:

Bevara kyrkogården som en värdefull del av Röddinge bys kulturmiljö

Även om stora delar inte används aktivt har församlingen som målsättning att bevara den befintliga kyrkogårdsmarken.

Bevara den rika samlingen av gravvårdstyper som finns på kyrkogården

Vårdarna behålls på platsen så länge platsen inte är efterfrågad för ny begravning. Om en vård tas bort från kyrkogården placeras den utmed västra muren på gamla kyrkogården. Plats intill mellersta och norra kyrkogården bör förberedas om det blir aktuellt att återlämnade gravplatser behöver tas i anspråk för nya gravar.

Bevara och utveckla de gröna strukturerna på kyrkogården

Trädraden kompletteras enligt förslag i trädvårdsplanen.

Gravvårdar med yrkestitlar och visdomsord på mellersta kyrkogården bevaras som en viktig del av Röddinges moderna historia

Gravvårdar och i förekommande fall omfattningar från 1800-talet och tidigare bevaras på ursprunglig plats i sin helhet.

Källmaterial

Litteratur

- Andréasson, Anna 2012. *Gravvårdar i sten – ett mångskiftande kulturarv*. Stad & Land 184.
- Berglund, Inger 1994. *Kyrkogårdens meditativa rum*.
- Bringéus, Nils-Arvid 1997. *Skånska kyrkor Skånes Hembygdsförbunds årsbok*. ”Skånsk kyrkogårdsvandring” s. 185-215.
- Bucht, Eivor (red.) 1992. *Kyrkogårdens gröna kulturarv*.
- Buxbomen i Skåne och Blekinge, kulturhistorisk analys*, Regionmuseets rapportserie 2013:28
- Carlsson, Åke & Svante Hultengren (red) 2009. *Kyrkogården – en Noas ark*.
- Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar* 2007. CGK- Centrala gravvårdskommittén
- Hansson, Marie 1997. *De skånska trädgårdarna och deras historia*, ”Den skånska kyrkogården” s. 153-164.
- Gröna Fakta 5/2005. ”Begrepp i begravningsverksamheten.”
- Klintborg, Åsa 1993. *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland, nr 1*. ”Den skånska kyrkogårdsträdgården” s. 1-19.
- Klintborg Ahlklo, Åsa 2001. *Mellan trädkrans och minneslund. Svensk kyrkogårdsarkitektur i utveckling 1940-1990*. Stad & Land 167.
- Kyrkogårdens form och miljö. Planering och vård av begravningsplatser och deras byggnader*. Boverket, Riksantikvarieämbetet, Svenska kyrkans kyrkogårdsdelegation 1991.
- Reijer, Pål & Sörensen, Ann-Britt 2007. *Tillgängliga gångar på kyrkogårdar, i parker och bostadsgårdar* Stad & Land 170.
- Sörensen, Ann-Britt & Wembling, Mona 2007. *Minnenas trädgård – om kyrkogårdens form och växter*. Stad och Land 173.
- Unnerbäck, Axel 2002. *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*. Riksantikvarieämbetet.

Arkivmaterial

Lövestads församlingsarkiv
Regionmuseets arkiv i Lund

Otryckta källor

Trädätgärder på skånska kyrkogårdar, ett hot mot värde träd och kryptogamer. Svensson T och Nilsson N-O, 2010, Länsstyrelsen, Rapport

Internet

Artdatabanken, Rödlistan

<http://www.slu.se/sv/centrumbildningar-och-projekt/artdatabanken/arter/rodlistan/>

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet

<http://www.raa.se/hitta-information/bebyggelseregistret/>

Biotopskyddsområden, Naturvårdsverkets Handbok

<http://www.naturvardsverket.se/978-91-620-0176-6>

En handbok om natursten – gravvårdar Sveriges stenindustriförbund 2012.

<http://media.sten.se/2012/01/Stenhandboken-Gravvårdar.pdf>

Historiska kartor, Lantmäteriet

<http://www.lantmateriet.se/Kartor-och-geografisk-information/Historiska-kartor/>

Om Röddinge i Kulturmiljöprogram för Skåne, Länsstyrelsen i Skåne län.

<http://www.lansstyrelsen.se/skane/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/landskapsvard/kulturmiljoprogram/sarskilt-vardefulla-kulturmiljoer-i-skane/sjobo/Pages/Roddinge.aspx>

Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet

http://kmb.raa.se/cocoon/bild/public_search.html

Kringla, Sveriges museers och arkivs samlingar, Riksantikvarieämbetet

<http://www.kringla.nu/kringla/>

Fria eller fälla? – En metod för avvägningar vid hantering av träd i offentliga miljöer
Riksantikvarieämbetet 2014.

<http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/7812>

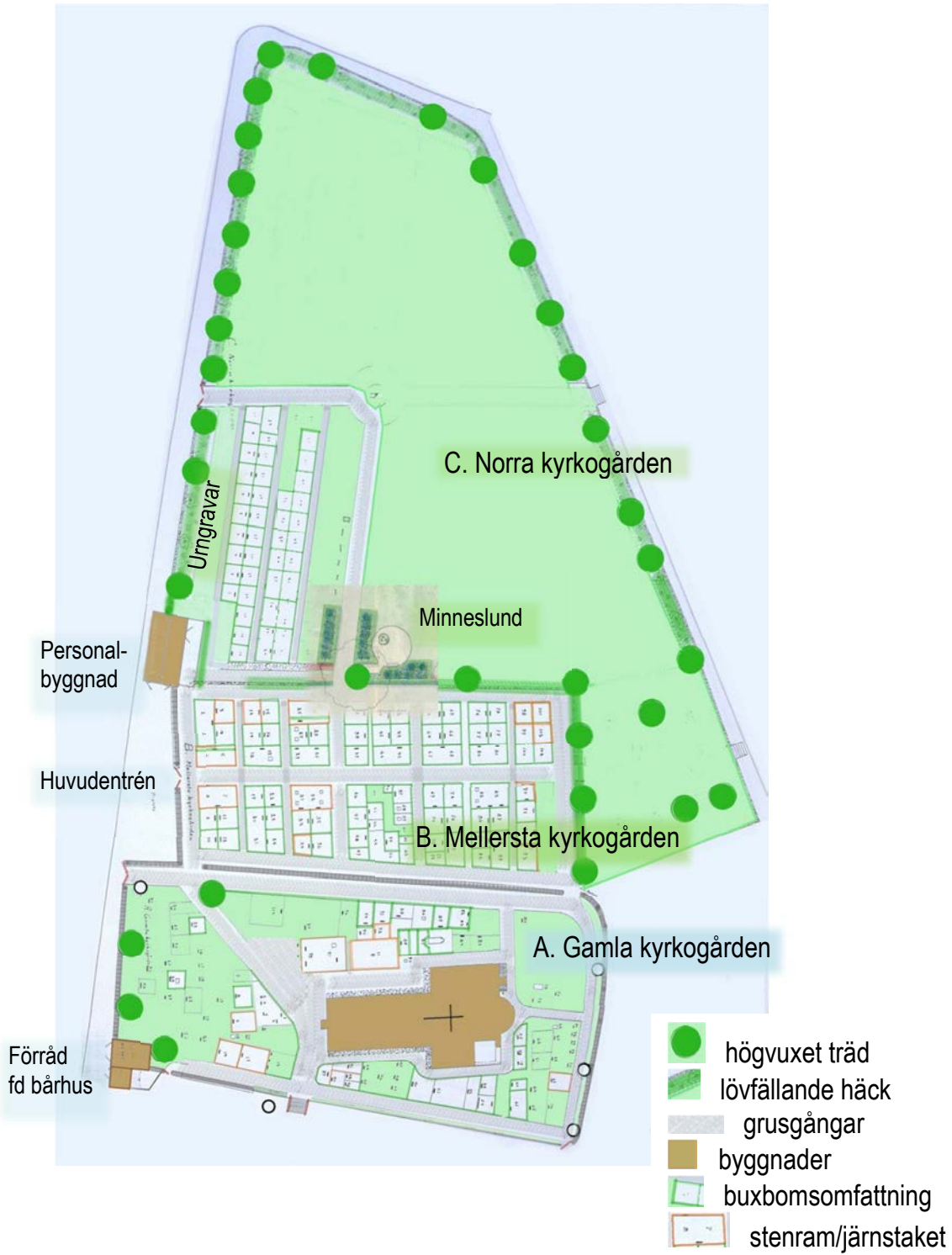
Trädportalen

<http://www.tradportalen.se/>

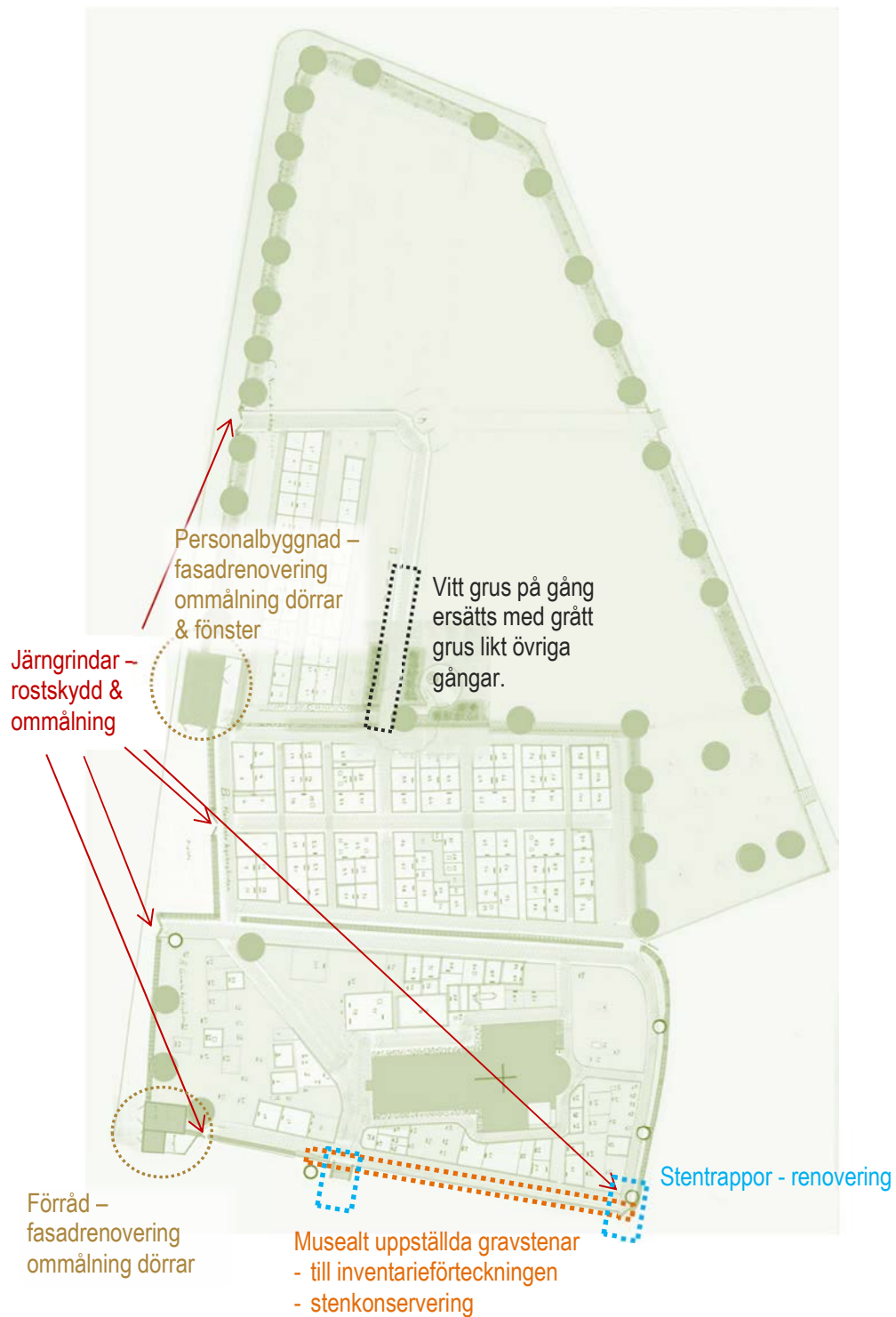
Åtgärdsprogram för särskilt skyddsvärda träd

<http://www.naturvardsverket.se/Om-Naturvardsverket/Publikationer/ISBN/6400/978-91-620-6496-9/>

Bilaga Översiktskarta

Bilaga Åtgärder

Bilaga Allmänna riktlinjer för vård och underhåll

Gravvårdar och andra anläggningar av sten

De flesta gravanordningar på våra kyrkogårdar är av sten. Stenmaterialet i gravvårdarna kan förenklat delas in i två grupper; karbonat- och silikatsten. Karbonatsten består huvudsakligen av basiskt beståndsmaterial och är känsliga för syror. De är relativt mjuka och är också mer känsliga för mekanisk påverkan. Till *karbonatstenar* hör kalksten, marmor och kalciumbunden sandsten. Silikatstenarna består av sura mineraler och tål därför sura medel bra. De är också hårda och mindre känsliga för yttre påverkan. Till *silikatstenarna* hör graniter (omfattar granit, gnejs, kvartsit, diabas, syenit) kvartsitskiffer och silikatbunden sandsten.

Äldre gravvårdar av sten är oftast utförda av kalk- eller sandsten. Först under 1800-talets slut börjar de hårdare bergarterna att användas för att till slut dominera gravvårdsmaterialet på kyrkogårdarna.

Alla stenmaterial har olika förutsättningar och innan man rengör eller utför mer avancerade arbeten är det därför viktigt att ta reda på vilka vårdkraven och behoven är för det specifika objektet. En del gravstenar består också av en kombination av olika bergarter såsom granitvårdar med inskriftstavlor av marmor. I andra fall kan gravvården vara en sammansättning av olika material såsom järn eller porslin.

Biologisk påväxt på sten

De flesta gravvårdar blir med tidens gång en växtplats för alger, lavar och mossor. Alger och vissa arter av lavar och mossor trivs särskilt i fuktiga och skuggiga miljöer. Andra arter av lavar och mossor växer istället på sten uppbyggd av särskilda mineral, oavsett hur mycket skugga eller solljus platsen har. Stenar som är skrovliga har ofta mer påväxt av lavar och mossor eftersom de är lättare att få fäste på. Smuts, jord och växtnedfall främjar påväxt på vårdarna.

Generellt sett är inte påväxten någon fara för gravvårdar som är gjorda av silikatsten som gnejs och granit. Till viss del kan påväxt av lavar och alger på gravvårdar utgöra ett skydd mot luftföroreningar. Lavar som lever på sten innehåller syror som löser ur mikroskopiska mineraler från underlaget. Dessa kan påverka ytan och göra den lite skrovligare. Processen är emellertid *mycket* långsam – och kan pågå under sekler.

Lavar och alger är också svåra att ta bort och för att inte riskera att skada stenen kan det vara bäst att låta bli. Däremot kan framför allt mossan binda fukt och om stenen har sprickor där vatten kan tränga in finns det risk för frostsprängning. Risken för frostsador ökar om gravvården är av kalk- eller sandsten eftersom detta material kan suga åt sig fukt från mossan och därefter skadas vid frost. Lavar och mossor som växer på gravstenarna gör också

inskrifterna mindre läsbara och av denna anledning är det bra om man kan minska risken för påväxt.

Rengöring av sten

På många kyrkogårdar/ begravningsplatser har man tvättat gravvårdar för att få bort lavar, alger och mossa. I första hand bör man vidta förebyggande åtgärder för att minska påväxten på gravstenarna (se rubrik förebyggande åtgärder nedan). Vid tvättning bör man vara helt säker på att stenen inte tar skada. Rengöring ska utföras skonsamt med varmt vatten, mjuk borste och mildt neutralt rengöringsmedel som är biologiskt nedbrytbart, exempelvis vanlig såpa. Högtryckstvätt kan användas på granit med max 100 bars tryck. Högtryckstvätt ska inte användas på mjuka bergarter eller där det finns målade inskriptioner eller inslag av andra material som kan förstöras. Rengöring med vatten ska inte ske vid risk för frost.

Där påväxten är riklig eller djupt sittande kan man behöva behandla påväxten under en längre tid. En metod är att täcka in stenen i plast under en tid för att mjuka upp påväxten som då blir lättare att ta bort. I Sveriges Stenindustriförbunds broschyr om gravvårdar² kan man läsa mer om olika metoder. Äldre kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar och känsliga stenarter bör dock endast rengöras i samråd med konservator.

Syror, lut, ogräsmedel och starka rengöringsmedel ska aldrig användas på gravvårdar. Kommersiella rengöringsmedel innehåller kaliumhydroxid och är liksom lut starkt basiskt, frätande och dessutom saltbildande. Saltet som trängt in i stenen kristalliseras och sväller vid torkning varvid stenen sprängs sönder. Basiska medel bidrar till upplösning av vissa mineral. Även metoden är viktig. Hårda borstar av stål eller dylikt bör undvikas och sköljning bör ske kontinuerligt under tvättningen så att eventuella gruskorn inte repar stenen.

Andra skador på sten

Ofta är det svårt att stoppa nedbrytning av sten när den har börjat och därför är det viktigt med regelbunden inspektion av gravvårdar. Kalkhaltiga stenar som marmor, kalksten, skiffer och sandsten är mindre motståndskraftiga, såväl mot kemiska föroreningar som mekanisk åverkan, än hårdare stensorter som gnejs, granit och diabas. Skadorna uppkommer som sprickor, stembortfall, gipskrusta, avflagningar, bompartier, deformationer och pulverisering. Skadorna kan vara orsakade av luftföroreningar eller väder och vind som bryter ned stenen på naturlig väg. Rostiga järndetaljer såsom järnkramlor, dubbar eller andra järndetaljer kan också spränga sönder eller skada stenen inifrån vilket både är skadligt för stenen och kan vara en säkerhetsrisk. Detaljer som påvisar början till rostutfällning behöver därför bytas ut eller rostbehandlas i tid, innan nedbrytningen har börjat. Enklare lagningar kan

---

² <http://www.sten.se/gravvardar/privatkundshjalp/>

göras utan konservatorshjälp. Avslagna bitar eller lösa delar av stenen bör tas till vara och återmonteras. Allvarligt skadade stenar som uppvisar sprickor, bompartier, pulverisering eller sandning bör däremot alltid lagas i samråd med en stenkonservator. Lagning med cement eller andra starka limningsmetoder skall absolut undvikas i dessa sammanhang.

Andra skador som gravvårdar kan utsättas för är stearin, sot, klotter samt missfärgningar av järn och koppar. Stearin kan avlägsnas med läskpapper samt något av följande medel: mjukt verktyg av trä eller plast, kemiskt ren bensin, eller varmluftspistol. Sot tas bort med torr rengöringsmetod exempelvis *gomma pane* (en fast deg gjord på en blandning av vetemjöl, vatten, kopparsulfat och målarsoda, degen används som ett suddgummi). Konservator bör anlitas vid rengöring av rost- och kopparmissfärgningar. Klotter bör saneras snarast då färgen är lättare att avlägsna när den är färsk. Sanering av kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar bör dock ske i samråd med konservator.

Förebyggande åtgärder för gravvårdar av sten

Med enkla förebyggande åtgärder kan man förhindra eller mildra skadorna på sten. Nedan följer några enkla riktlinjer som kan användas i den dagliga skötseln.

- Borsta bort smuts från stenarna. Använd en mjuk borste. Vid hösten rengör man från nedfallande löv och under växtsäsongen tar man bort gräsklipp och annat växtmaterial som hamnar på stenarna. Smutsen kan orsaka nedbrytningsskador på stenen och bli grogrund för mossa och lavar.
- Håll nere växtligheten kring gravstenarna men undvik att köra gräsklippare nära gravstenarna. Om möjligt frilägg ytan närmast stenen från gräs.
- Använd inte vattenspridare vid bevattning i närheten av gravvårdar. Bevattningen på stenen ökar påväxt av alger och mossa.
- Nedlagda stenar bör resas då de ofta är mer utsatta i liggande läge för smuts, fukt eller mekaniska skador.
- Regelbunden översyn med omdubbning av lösa stenar och lösa stendetaljer. Rostiga dubbar bör ersättas eftersom rost kan spränga sönder sten inifrån och detta i sin tur kan göra stenen instabil och medföra säkerhetsrisk.
- Informera om varsam användning av marschaller och ljus på kyrkogården. De kan orsaka värmeskador och stearinstänk på stenarna.

- Vid imålning av inskriptioner rekommenderas en oljebaserad lackfärg av typen Jotuns Bengallack. Om färgen är för oljig, exempelvis linoljafärg, kan den dras in i stenen kring inskriptionen, framför allt gäller det på marmorstenar.

Åtgärder som kräver specialkompetens

- Omdubning av sten utförs av stenhuggare.
- Borttagning av kopparmissfärgning eller rost utförs av konservator.
- Borttagning av gipskrusta på sten utförs av fackman. Gipskrusta bildas på kalkhaltiga stenar vid höga svavelhalter i luften.
- Imålning av inskriptioner kan med fördel utföras av stenhuggare, sten- eller målerikonservator. Förgyllningsarbete bör alltid utföras av expertis.
- Lagning av vittringsskador och spjälkande ytskikt i stenen.
- Åtgärder på kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar ska alltid utföras i samråd med konservator.

Tillståndsprövning

Omfattande förändringar såsom borttagning eller nedläggning av gravvårdar i stor omfattning kräver Länsstyrelsens tillstånd. Större lagningar och reoveringar av kulturhistoriskt värdefulla gravstenar kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Läsa mer:

Vård av gravstenar, Riksantikvarieämbetet, 2002. Finns att ladda ned på www.raa.se
 En handbok om natursten, Gravvårdar, Sveriges stenindustriförbund SSF, 2005.
 Skriften kan laddas ned från www.sten.se
 Andréasson, Anna. *Gravvårdar i sten – ett mångskiftande kulturarv*. Stad & Land 184.

Återbruk av gravstenar

Äldre gravstenar tillkomna före 1930 är tillverkade enligt hantverksliknande traditioner och har oftast en hög kvalitet. Många äldre gravstenar är mycket stora och tillhör en gravvårdstyp som inte tillverkas idag eller skulle vara kostsamma att nyttillverka. Dessa har också en mycket stor betydelse för kyrkogårdens allmänna karaktär och upplevelsevärden vilket gör det angeläget att återanvända äldre gravstenar. Därtill innebär återanvändning av gravstenar en stor miljövinst då de flesta nyttillverkade gravstenarna importeras från Kina eller Indien idag. Att fina, gamla stenar går till stenkross är ett resursslöseri som stämmer dåligt överens med dagens krav på energibesparing och vår syn på kretsloppet.

För att en sten ska kunna återanvändas krävs att gravrätten gått ut och att innehavaren inte vill förnya den. Gravrättsinnehavaren bör vara tillfrågad om stenen får återanvändas. I första hand bör stenen återanvändas på befintlig gravplats. Innan stenen slipas om bör stenen fotograferas av och den gamla inskriften dokumenteras i framtida forskningssyfte. För att det inte ska bli för krångligt är det bra om församlingen har tydliga och väl inarbetade rutiner för hur man ska gå till väga vid återanvändning av gravstenar. En möjlighet är att informera redan på begravningsbyrån om att möjligheten finns och vad det kostar.

Att stenen åter tas i bruk med ny inskrift och eventuellt ny placering kan innebära en risk för att de kulturhistoriska värdena urholkas. Faran är att det blir svårt att avgöra vad som är en autentisk, tidstypisk sten och vad som är gammalt och vad som är nytt. Ett sätt att undvika detta är att märka de stenar som återanvänds med en kretsloppssymbol.

Anordningar av järn

Äldre järnföremål är tillverkade på ett annat sätt än idag och har också andra egenskaper och sammansättning än dagens järn. Vid alla lagningar gäller att man skall eftersträva att använda metall som är så lik ursprungsmaterialet som möjligt. Man kan skilja på smidesjärn, gjutjärn och stål. Smidesjärn har låg kolhalt vilket gör det mjukt och lätt att smida. Smidesjärn får ofta rostskador framför allt i skarvar. Gjutjärnet är hårdare, har högre kolhalt och är mindre känsligt för korrosion. Gjutjärnet tål tryck bra men är mer benäget att spricka vid töjning. Stål är en legering med högre kolhalt och har även högre motståndskraft mot rost.

Järn måste underhållas kontinuerligt för att bevaras. Rost borstas bort med stålborste. Därefter grundas järnet med blymönja och målas två gånger med äkta linoljefärg. Järn som inte har varit målat kan rostskyddsbehandlas med linoljebränning. Järnet penslas med kokt linolja som kryper in och fyller alla porer, innan bränningen med gasolvärmare utförs. Ett mindre föremål kan också sänkas ned i het linolja. Ett tredje sätt är att värma linoljan till cirka 70 grader och pensla på föremålet. Behandlingen bör upprepas ett par gånger innan fullgott resultat uppnås.

Förebyggande åtgärder för anordning av järn

- Årlig inspektion av järnföremål.
- Regelbunden ommålning av målade järndetaljer med 5-10 års intervall.

Åtgärder som kräver specialkompetens

- Förgyllning eller försilvring bör utföras av fackman.
- Vid lagning eller komplettering bör fackman anlitas.

Tillståndsprovning

Större åtgärder på staket, grindar eller gravvårdar kan vara tillståndspliktiga.

Läsa mer:

Red. Monika Fjaestad, *Tidens tand, förebyggande konservering*, Riksantikvarieämbetet 1999.

Kyrkogårdsmurar

Murarna kring kyrkogården kan ha olika teknisk uppbyggnad och platsens förutsättningar gör också att vård- och underhållsbehoven kan variera mycket. Vanliga skador är sättningar, stenar som lossnat ur sitt läge, kalvande murar, salt och kalkutfällningar, fogbortfall och frostsador. Skadorna är ofta orsakade av förutsättningarna på platsen såsom grundläggning, växtlighet, undergrund, markhöjning och inte minst markbehandling.

Murarna kan bestå av fältsten, sprängsten, huggen sten eller blocksten. Äldre murar är ofta kallmurade och saknar ibland avtäckning vilket inte innebär några problem så länge dräneringen fungerar. Med tiden har dock många kallmurar täckts med tegel eller hällar för att undvika att vatten samlas i muren vid dålig avrinning. Likaså kan murarna ha fogats på utsidorna. Andra murar är bruksmurade dvs. stenarna har lagts samman med bruk. Traditionellt har kalkbruk använts men senare även kc-bruk och cementbruk. Bruksmurar behöver ha en fungerande avtäckning för att vatten inte ska samlas inne i muren och spränga sönder muren inifrån. Svaga punkter kan vara fogar mellan avtäckningshällar eller lösa tegelpannor.

Löv och skräp som samlas på muren förmultnar så småningom till jord och blir grogrund för växtlighet vilket kan orsaka frostsprängning i muren. Träd som växer nära muren kan med tiden skjuta muren ur läge. Trädens rötter söker sig till vatten och i regel är trädets rötter inte någon fara för muren så länge dräneringen fungerar. När trädet förmultnar kan rötter i murarna skapa hålrum som gör att muren sjunker.

Vid underhåll av muren bör man använda samma fogbruk och eftersträva samma utseende på fogarna som befintligt så länge det inte finns tekniska problem med bruket. En huvudregel är att bruket inte får vara hårdare än stenen då det kan orsaka skador på stenen vid frost. På samma sätt kommer ett lagningsbruk som är hårdare än det befintliga bruket att spränga sönder det svagare bruket.

Lagning av muren bör i första hand göras med den befintliga stenen. Kompletteringar bör göras med sten av samma bergart, med fältsten eller med samma ytbehandling som den befintliga. Främmande och importerade bergarter bör inte användas i kyrkogårdsmuren.

Vid lagning av stenmurar bör man vara observant på djur och växtliv som kan skadas av åtgärderna. Stenar med lav och mossa bör läggas med samma utsida som

tidigare i konstruktionen. Alla grod- och kräldjur i Sverige är fridlysta. För att inte riskera att skada grod- och kräldjur som kan övervintra i frostfria lägen inne i murar bör renovering ske mellan juni-augusti. Man bör dock vara observant på eventuella häckande fåglar i murarna under denna tid. Stenmurar i anslutning till jordbruksmark är biotopskyddsområden. Innan åtgärder påbörjas måste man kontakta Länsstyrelsen och eventuellt även söka dispens.

Förebyggande åtgärder

- Regelbunden besiktning med översyn av avtäckningar och fogar bör ske årligen. Små skador kan snabbt förvärras om de inte åtgärdas.
- Vid nyplantering bör man tänka igenom om det går att plantera träd på ett par meters avstånd från muren för att inte skada muren. Ett sätt att begränsa trädens storlek är att hamla dem. Observera att allt detta kan förändra det kulturhistoriska uttrycket.
- Rensa bort löv och växtlighet på muren innan det får fäste. Trädskott som börjat växa i muren och dras loss kan skada muren.
- Fint gräs, mossa, lavar och sedum kan tillåtas växa på muren. All annan växtlighet tas bort.
- Upplag av snö vid snöröjning bör inte göras intill stenmurar. Vid tö bildas stora mängder vatten som kan skapa problem om dräneringen inte är tillräcklig.

Åtgärder som kräver specialkompetens

- Större skador bör utredas av fackman exv. byggnadsingenjör.
- Fuktproblem kan behöva åtgärdas genom att leda bort vattnet. Ta kontakt med en fackman för att utreda bakgrunden till problemen.

Tillståndsprovning

Större renoveringar såsom grundförstärkning, förlängning av mur eller upptagning av nya öppningar kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Läsa mer:

Åsa Jakobsson, *Veberöd 25:5 Dokumentation av fastighetens stengården samt restaureringsråd*, Rådgivning inom Landsbygdsprogrammet 2011
Catharina Svala, *Kyrkogårdsmuren – kultur och konstruktion*. Stad och Land 180, Movium 2010.

Marktäckning

Den vanligaste formen av marktäckning på skånska kyrkogårdar är singeltäckning. Singeltäckning eller grustäckning har en stark tradition trots att den inte är särskilt lång ur ett historiskt perspektiv. Grus- eller sandtäckning uppstod i samband med att kyrkogårdarna planerades med gångar och man började plantera växter på gravplatserna på 1800-talet. I början användes naturgrus men idag har man övergått till singel eftersom möjligheten att få tag på naturgrus är begränsad. Sandtäckta gravplatser är idag sällsynta på kyrkogårdar. Där de fortfarande finns kvar bör de därför underhållas och bevaras av trädgårdshistoriska skäl.

På många kyrkogårdar är traditionen att mönsterkratta singeltäckta gravplatser levande. Ibland sköts den av personal på kyrkogården men i många fall kan den vara knuten till en privatperson som sköter gravplatserna. Där det finns tid och möjlighet bör man fortsätta traditionen att mönsterkratta. Eventuellt kan man överväga att kratta ett fåtal gravplatser. Vid singeltäckning på kyrkogården bör man använda sig av en neutral färg. Singel av vit eller mörkgrå sten bör undvikas då den inte har traditionell förankring på kyrkogården.

Hårdgjorda ytor har blivit allt vanligare på kyrkogårdar framför allt för att göra ingångar mer tillgängliga. Smågatsten och den större gatstenen är vanliga inslag liksom tegel och betongplattor som, trots sin enkelhet, åldras och smälter in fint i kyrkogårdsmiljön. Mer exklusiva material som kalkstenshällar används ofta i huvudgångar och inne i kyrkorna. Asfaltbeläggning är vanlig främst i anslutning till kyrkogården vid parkeringsytor. Nyare material i form av t.ex. betongsten bör undvikas vid anläggningar på äldre kyrkogårdar eftersom de saknar traditionell förankring och har en för den äldre kyrkogården främmande karaktär.

Tillståndsprovning

Nyläggning eller omläggning av gångar samt byte av marktäckningsmaterial på kyrkogården kan vara tillståndspliktigt varför tillstånd skall sökas hos Länsstyrelsen för dessa åtgärder.

Häckar och buskar

Kyrkogårdens häckar har stor betydelse för kyrkogårdens uppbyggnad och karaktär. Häckarna finns vanligen som klippta begränsningshäckar, rygghäckar längs gravplatserna, som infattningshäckar och planteringsramar. Ett vanligt problem är att häckarna tillåts växa allt för nära intilliggande anläggningar såsom gångar, gravstenar och stenmurar. Växligheten orsakar skada genom att skräpa ned, skugga och växa över exempelvis gravstenar. Rötterna kan också rubba anläggningar ur sitt läge.

Där häckar vuxit sig för stora bör man föryngra beståndet eller beskära tillbaka det. Önskad storlek bör anges i skötselplanen som bredd, höjd och vinklar. Där häckarna är formade i mönster eller figurklippta bör detta också anges i

skötselplanen, exempelvis är ovala eller rundade planteringsramar vanliga på gravplatser.

Vid nyanläggning av häckar och buskplanteringar bör man tänka på att använda traditionella växter inom kyrkogårdens äldsta delar.

Svampskadad buxbom

Om buxbomen är missfärgad kan den vara angripen av en svampsjukdom. Den första åtgärden är att ta reda på vilken svamp som orsakat skadan eller om det är ogynnsamma markförhållanden som lett till förändringen. Två vanliga skadesvampar som drabbar buxbom är ur släktena *Cylindrocladium* och *Volutella*. Båda svamparna benämns som buxbomssot och *Volutella* ibland även som kräfta. I släktet *Cylindrocladium* finns det över 50 arter varav *Cylindrocladium buxiola* är den allvarligaste. Båda svampsjukdomarna angriper bladen som blir bruna och faller av och till sist dör hela plantan. Volutellan behöver sårskador för att kunna infektera medan *C. buxiola* kan drabba unga plantor. I det senare fallet uppträder svarta streck på stjälkarna som utvecklas nerifrån plantan.

Det har visat sig att den på kyrkogårdar mest förekommande sortens buxbom är *Buxus sempervirens Suffruticosa*. Det är den som har sämst motståndskraft mot svampangrepp av *C. buxiola* vilket gör problemet än mer allvarligt. Det finns inga kända buxbomssorter som är resistent mot *C. buxiola*. Den rena sorten *Buxus sempervirens* växer dock snabbare och därmed kan återväxten av svampen hämmas genom klippning. *B. balearica* är den minst mottagliga då den har tjockare läderaktiga blad där inte svampen kan få fäste lika lätt.

Om det är *C. buxiola* så är läget allvarligt och utsikterna för bevarande små. För att förhindra att smittan sprids måste besökare informeras så att inte nya smittade plantor planteras på kyrkogården. Detta kan t.ex. göras genom anslag på anslagstavla eller kyrkogårdsporten. All buxbom bör inventeras och prover måste tas på flera olika ställen för att säkerställa svampsjukdomen. Proverna kan skickas till *AgroTech* i Aarhus, Danmark för analys. Därefter bör en skötselplan tas fram för hur man ska gå tillväga med den skadade buxbomen.

Ersättningsväxter

I värsta fall kan man behöva ersätta buxbom med annat växtmaterial. Ersättningsväxten bör ha samma kvalitéer och funktioner som buxbomen. Infattningshäckar av buxbom är ibland så låga som 15 cm vilket ställer höga krav på växtmaterialet. Ersättningsväxten bör vara vintergrön, relativt långsamväxande och tåla kraftig beskärning samt ha låga ståndortskrav.

Lämpliga vintergröna växter är enligt Movium och SLU, barrväxterna idegran, den vanliga som går att beskära *Taxus baccata*, den japanska *Taxus cuspidata* eller hybrididegranen *Taxus x media* och vanlig en *Juniperus communis*. Andra vintergröna växter är berberis som finns i flera lämpliga sorter, järnek, blå *Ilex meserveae* eller

japansk *Ilex crenata*, myrtenry, *Lonicera nitida* och eldtorn, *Pyracantha coccinea*. Om man kan tänka sig lövfällande sorter finns bland annat oxbär, *Cotoneaster*, liguster och måbär, *Ribes alpinum*.

Även perenner och halvbuskar som går att beskära och har mer eller mindre vintergrönt bladverk som gamander, lavendel, isop, pontisk malört, ljung och åbrodd kan användas som infattningshäckar. Det gäller att ta reda på huruvida växterna delar ståndortsförutsättningar, åbrodden är tåligast medan lavendeln har stora krav på kalkhaltig sandjord för att bli riktigt bra. I första hand bör man använda sig av ett växtmaterial som redan finns på kyrkogården, som har kulturhistorisk förankring och som trivs i den aktuella jordmånen.

Tillståndsprövning

Borttagning av växtmaterial och ersättning med nytt växtmaterial eller nyanläggningar på kyrkogården i större omfattning kan vara tillståndspliktigt varför tillstånd ska sökas hos Länsstyrelsen för dessa åtgärder.

Läsa mer:

Buxbomen i Skåne och Blekinge – kulturhistorisk analys, Regionmuseets rapportserie 2013:28

”Döende buxbom – ett hot mot vårt gröna kulturarv”. Charlotte Rosander, *Gröna Fakta* nr 2 2011, Movium. Kan beställas för 35 kr från www.movium.slu.se

Trädsjukdomar

Under senare år har alltfler trädsjukdomar upptäckts i landet. Med stor sannolikhet är detta kopplat till ett förändrat klimat. Ask, ek, kastanj och alm är några av de drabbade trädslagen. Almsjukan är känd sedan början av 1900-talet medan askskottsjukan dök upp under början av 2000-talet. Läget är nu så pass allvarligt för de båda trädslagen att både alm och ask är hotade sett i ett nationellt perspektiv. Därför har de klassats som sårbara arter på Artdatabankens rödlista från 2010.

Både almsjuka och askskottsjukan orsakas av svamp; *Ophiostoma ulmi* och den aggressivare *Ophiostoma novo-ulmi* går på alm medan *Hymenoscyphus albidus* drabbar ask. Det första som märks på en drabbad alm är gula blad på den gren där svampen fått fäste. Svampen sprider sig därefter i hela trädet och sjukdomen blir synlig som färgade stråk, mörka punkter eller som en mörk rand i årsringen närmast barken i en itusågad drabbad gren. Askskottsjukan drabbar trädets unga skott och de knoppar som bildats föregående år slår aldrig ut. En röd eller brun missfärgning av de drabbade skotten blir tydlig. Sjukdomsangreppet kan vara antingen lindrigt eller aggressivt, det senare innebär att även grova grenar drabbas. Sjukdomen kan gå ända in till stammen och bilda kräftliknande sår. Under den senare delen av sommaren sprids svampens sporer från fruktkroppar som bildats på bladen och orsakar nya angrepp.

Många kyrkogårdar har drabbats av trädskjukdomar de senaste decennierna. Antalet träd som har sågats ner är stort, samtidigt som kulturmiljön kring våra kyrkor drastiskt har förändrats. För att dämpa spridningen av almsjuka ska träd som insjuknat tas bort. När det gäller askskottsjukan behöver man inte vara lika drastisk. Man kan vänta och se hur trädet klarar angreppet, det finns flera exempel på att drabbade individer har kunnat återhämta sig.

De gamla träd som tas bort lämnar ett stort tomrum efter sig och innebär en stor förändring av miljön under många år. För att på något vis återskapa det kulturhistoriska rummet och skapa en ny livsmiljö där biologisk mångfald åter kan frodas måste träden ersättas av nya. Även om man så önskar är det i dagsläget svårt att motivera återplantering av alm och ask. Om förutsättningarna stämmer är lönn och ek möjliga ersättningsträd. Undvik främmande trädslag och exoter som inte tidigare har funnits i den kulturhistoriskt värdefulla miljön nära kyrkan.

Naturmiljön

En miljövänlig skötsel och en medveten personal är a och o för livet på kyrkogården. *Gröna Postillan* och *Svenska kyrkans miljödiplomering* för en hållbar utveckling är två skrifter som innehåller bra tankar och tillvägagångssätt för ett arbete som värnar om det vilda på kyrkogården. Därtill finns skriften *Kyrkogården – Noas ark för djur och växter*, som beskriver kyrkogårdens biologiska värden och har kommit ur ett samarbete mellan Svenska kyrkan, Naturvårdsverket och Naturcentrum AB.

Många gånger är det enkla åtgärder som gör stor skillnad för det vilda på kyrkogården. Som att inte använda, eller vara sparsam med, kemiska bekämpningsmedel och att låta vilda växter få blomma ut innan gräset klipps. Allt fler församlingar uppmärksammar kyrkogården och begravningsplatsens betydelse för växter och djur. Samtidigt fördjupas kunskapen alltmer om den läkande och tröstande inverkan en mångfald av liv kan ha på oss människor.

När det gäller trädfrågor finns det en ny skrift, som skall underlätta avvägningar och beslut som måste fattas gällande träd i offentliga miljöer, finns skriften *Fria eller fälla? – En metod för avvägningar vid hantering av träd i offentliga miljöer* och är ett samarbete mellan Riksantikvarieämbetet, Naturvårdsverket, Svenska kyrkans arbetsgivar-organisation, föreningen Sveriges kyrkogårdschefer med flera.

Läsa mer:

Red. Mebus, Fabian, *Fria eller fälla? – En metod för avvägningar vid hantering av träd i offentliga miljöer* Riksantikvarieämbetet 2014. Kan laddas ned alternativt beställas på <http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/7812>

